کورد وئەرمەن

پەیوەندیە مێژوویەکان

کوردو ئەرمەن
پەیوەندییە مێژووییەکان

نوسینی : فارس عوسمان

وەرگێرانی خالید هەرکی

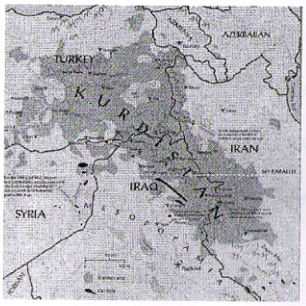

چاپی یەکەم/ هەولێر ٢٠١٠

لەبڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی فیکریی و ئەدەبی نما
زنجیرەی(٨١)

سەرپەرشتیکردنی پرۆژەی چاپی کتێب
ئیسماعیل کوردە

ناوی کتێبەکە بەعەرەبی: کوردو ارمن، العلاقات التاریخیە

ناوی کتێب بەکوردی: کوردو ئەرمەن، پەیوەندییە مێژوویەکان
نووسەر: فارس عوسمان
وەرگێرانی: خالید هەرکی
ژانر: مێژوو
پیت چنین: جوتیار خالید
دیزاین: نما
بەرگ: ئارام عەلی
تیراژ: ٥٠٠
چاپی یەکەم: هەولێر ٢٠١٠

مافی لەچاپدانەوەی بۆ گۆڤاری نما پارێزراوە

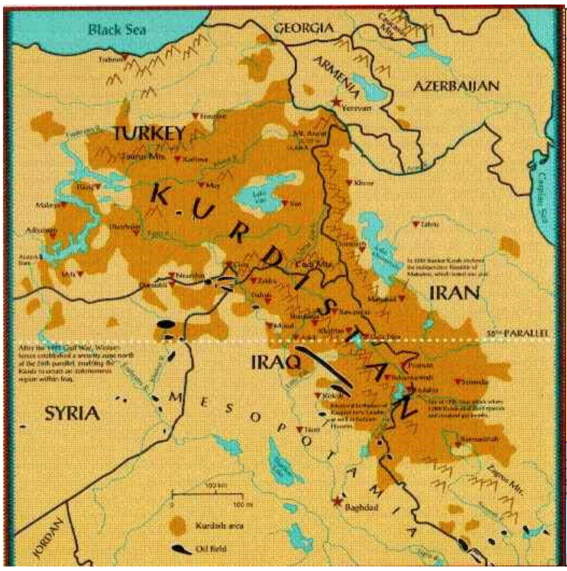

پێشکەشە..

بەو کەسانەی لێم تێدەگەن ....! !

پێشەکی

ئەرمەن ئەو گەلەی کارەساتی مەرگ وجینۆساید بوە فاکتەری رزگاربونیان ، بە گوێرەی نوسینی مێژونوسە بیانی وئەرمەنیەکان وەکو هیرۆدۆتس وسترابۆ دە بێ ئەم نەتەوەیە لە ساڵەکانی 1200 بەر لە زاینی لە بەلکانەوە لە رێگەی بسفۆر ودە ردەنیلەوە بەرەو رۆژهەڵات هاتبن ، بەر لەوانیش ئەوشوێنەی لێی دەگیرسێنەوە دیارە ئۆرارتۆکان دەوڵەتیان لەو ناوچانە هەبوە کە بە هالدی یا خالدی دەناسران ئیتر ئەوان لەسەر کەلاوەی ئەم دەولەتە دادەکوتن .

بۆ رەچەلەکی ئەرمەنەکان تائێستا مێژوو نوسە کان لەسەر ئەوە کۆکن کە لە نەژادی ئەوروپی وئاری بوبن . دوای بڵاو بونە وەی ئاینی کریستی پادشای ئ ەرمەنەکان یەکەم پادشای دونیا بوە بڕوای بە ئاینی کریستی هێناوەو ئەم ئاینەشی بە فەرمی کردەو بە ئاینی دەوڵەت ، ئەوسا کوردەکان زەردەشتی بون بەڵام هیچ ناکۆکیەکی ئاینی لە نێوانیاندا سەری هەڵنەداوە جگە لە نەخشەی دوژمنان دەنا نە کورد نە ئەرمەن هیچ کاتێک بەرنامەی دژی یەکتریان لەسەر ئاستی دەسەڵاتدارانیان بۆ یەکتریان دانە رشتوە .

دیارە لەم پەرتوکەش ئاماژە بە ژیانی ئابوری وسیاسی وکۆمە ڵیەتیی ئەو دوو نە تەوە دراوسێیە دەدا کە خاڵە هاوبەشەکانیان زۆر لە خاڵە ناکۆکەکان زیاترن ، جگە لەمەش هاوکاری ودۆستایەتیە کانیان لە دێر زەمانەوە ئەوە دەسەڵمێنێ کە نیازپاکی تاکی گەلی ئەرمەنی وکورد دۆستایەتی ودراوسێیەتیەکی پاک وبێ گەرد بوە ، دەکرێ هۆکاری درێژە پێدانی ئەم دۆستایەتیە بۆ ئەو هاودۆخەی هەردوکیان بگێرینەوە کە تا ساڵەکانی دوای جەنگی یەکەمی جیهانی و بەتەواوەتیش تا پەیماننامەی سیڤەر هاو کێشەو هاو گرفت وهاو هەلوێست بون بەڵام کاتێک لەو کۆنگرانەی لە سەروبەند ودوای جەنگی یەکەمی جیهانی دەبەسترێن بە هۆی کارە ساتەکانی جینۆسایدی ئە رمەنەکان وهە ندێک هۆکاری تریش گەلێک لە دەولەتە زلهێزەکان هەستیان بە شەرمەزاریەکی مێژویی دە کرد کە لە کاتی پێویست بە هانای ئە رمەنەکانەوە نەهاتون بۆیە دەبینین لە وماوەیە لەگەڵ داواکانی ئەرمەنەکان زیاتر لە هی کوردەکان هاوسۆز دە بن و بریارو پشتگیری لە دامەزراندنی دەوڵەتی ئە رمەنی دە کەن بۆ قە رەبوکردنەوەی ئە و زیانانە ی لە و ماوە یە لە ئەنجامی جینۆساید لێیان کە وتبو کە لەسەر دەستی عوسمانی وکە مالیستەکانەوە ئەنجام درابوون ، بریتی بون لە 4 ئۆپەراسیۆنی کۆکوژی لە ماوە کەمتر لە 25 سال کە تەنها لە یەک ئۆپەراسیۆندا ملیۆنێک ونیو کە سی سڤیلی ئەرمەنی تیاچون وگوند وشارە کانیان لێ خاپور کران وئەوانی تریش دەربەدەر وراگواسترانەوە .

ئەم پەرتوکە وێرای باسکردن لە پەیوەندیەکانی هەردوو نە تەوەی دراوسێ و دۆست کەمێکیش دێتە سەر مێژوی ئەم نەتەوەیە . بە دیدی من شارەزا بوون لە مێژوی دەورو بەر

شارەزا بونە لە جوگرافیا ومێژوی خۆت و گەلەکەت هەر بۆیە بە وەرگێرانی ئەم پەرتوکە مەبەستم بوە خوێنەری کورد لەم زانیاریانە بێبەش نەبن .
لەم روانگەیەوە من پێم وایە مرۆڤ ناتوانێ بە تەواوەتی ئەو مەرامە بپێکی کە کاری بۆ دەکا ئەگەر نەزانی پێگەو روداوەکانی دەورو بەری چین وچۆن بە م ئاستە گەییون ، گەلی ئەرمەنی گەلێکی خەباتگێر وقوربانی بەخشە ، جارێک بەهۆی جیاوازی ئاینەوەو جارێک بەهۆی یەکنەگرتنەوەی بەرژەوەندیەکانی وڵاتە زلهێزەکانەوە ژێردەست بوەو وڵاتەکەیان بۆتە ململانێی یەکلا کردنەوەی هاوکێشەکان لە نێوان ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی ورۆمانی وسەفەوی وعەباسی و ئەخمینی و ساسانی و دواتر عوسمانی وروس وئە وروپیەکانەوە ، دوای ئەوەی بە داگیر کردن بۆیان نەچوە سەر پیلان ونەخشە گەرمەکانیان بریتی بوون لە بەگژیەکدا بردنی ئە رمەن ونەتەوەکانی تر بە تایبەتیش کورد . بەڵام وا دە بینین کە ئەم هەموو بەرنامەو پیلانانە سەرناگرن وئەقلیەتی تاک وسە رکردەکانی ئەوسای هەردووک نەتەوە لەم پیلانانە وشیارتر بوەو ئەوەی لە مێژو بۆ مان دە گێرێتەوە تەنها دۆستایەتی وهاوکاری وتەبایی بوە لە نێوانیان ، ئە وانی تر هە مویان دە چنە ناو سە بەتەی هەولە نەزۆکەکانەوە.

خالید هەرکی ......2009/06/22 هەولێر

www.serben.com
khalidherki@chello.nl

پانۆرامای مێژووی ئەرمەنی

کۆماری ئەرمینیا دەکەوێتە خواروی زنجیرە چیای قەوقاسی مەزن لە هەرێمی پشتی قەوقاسی ئاسیایی یە وە و لە خواروی رۆژئاوای کشوە ری ئاسیاوە یە ، کە دەکاتە رۆژهەڵاتی تورکیاو رۆژئاوای ئازەربایجان وخواروی گورجستان و باکوری ئێرانەوە.
لە نێوان هێلەکانی 38.52 و 41.18 پلەی پانی وباکوری هێلی ئستیوا ، لە نێوان هێلی درێژی 31،43 و 37،46 رۆژهەڵاتی گرینچ. (ئەم وڵاتە یەکەیەکی جوگرافیی تایبەتیی هەیە جیاوازە لەگەڵ هەموو وڵاتە دراوسێکانی)

ئەم ناوچەیە ناوچەیەکی شاخاویی سەختە لە خوارەوە بەرەو ڕۆژهەڵات درێژ دەبێتەوە ، چەند گردۆلکەو پیادەرێی سەخت و دەشتایی تێکەوتوە ، چیاکان بەرزاییان لە سەر ڕوی زەویەوە لە نێوان 2500 تا 5500 پێ بەرز دەبێ ، جگە لەمە چەند پێدەشت ودارستان وروبارێکی بە ناوبانگی لێ هە ڵکەوتوە کە زۆربەی ناوچە بەپیتەکانی دە کەونە دۆڵی روباری ئاراس کە لە بەناوبانگترین روبارەکانی ئەرمینیا یە .
بەهۆی بەرزیی لە روی زەمینەوە ئاوو هەواکەی زستانی ساردو وشک ، هاوینیشی گەرم ووشکە.
لەگەڵ بوونی جیاوازیی زۆر لە نێوان هەندێک ناوچەو هەرێمەکانیەوە لەگەڵ ئەوەش هاوینێکی درێژ ووشک وگە رمی هەیە بە زستانێکی فرە جۆرەوە . دەشتاییەکانی بارانی کەمە ، زۆربەی بارانەکانی لە وەرزی پایزدا دەبارن .
ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە کەش وهەواکەی بە پێچەوانەی کەش و هەوای دەوروبەریەتی لە گۆمی فوراتی خ وارو و ئاوو هە وا مامناوەندیی هەرێمی کەنارەکانی دەریای رەش .
ناوچە گردۆلەکانی زستانێکی دورو درێژی هە یە کە ماوەی هەشت مانگ دە خایەنێ لەم ماوەیە کەش و هە وایەکی ساردو وشکی دە بێ هاوینیشی گە رم وکورتە کە تەنها دوو مانگێک دەخایەنێ .
سەرەڕای سەختی باری ژیانی سروشتیی ئەرمینیا لە ڕوی دانیشتوانەوە لە وڵاتە چرەکان دەژمێردرێت بۆ هە ر 1کم ی چوارگۆشە 126 کەسی بەردەکەوێ ، رێژەی سەرژمێریی بەپێی سەرژمێری ساڵی 2001 دەگاتە 3336100 هاوڵاتی . ئەرمەنەکان لەم وڵاتە رێژەی لە 88% پێک دە هێنن ، لە گەڵیان چەند کەمە نەتەوایەتیەک دەژین وەکو ، ئازە ریەکان لە 6.1% ، روسەکان لە 3.2% ، کورد لە 1.5% ، هەندێکیش لە ئۆکرانی وگورجی و تورک وفارس وئاشوری وهە ندێکی تر . بە رێژەی لە 96% ی دانیشتوانی کۆمار بە ئەرمەنی دەدوێن لە 2% بە روسی و لە 2% زمانەکانی ترن .

ئەرمینیا بەسەر 10 هەرێمدا دابەش دەبێ ئەوانیش : ئاراگاتسۆتن ، ئارارات ، ئارماڤیر ، گیگهارکونیک ، کۆتایک ، لۆری ، شیراک ، سیونیک ، تاڤوش ، ڤایۆتس دزور . لەگەڵ شاری یەریڤانی پایتەخت .
لەدێر زەمانەوە و لە چەرخی کۆنەوە رەگەزێک لەو ناوچەیە ژیاوە کە نە ئاری ونە سامی بون ئەویش نەوەیەک بون پێیان دە وتن (خالدی) دواتر بەو هەرێمە وترا هالدی بە هۆی ئەوەی ئەوسا ئەمان دەوڵەتێکی بەهێز بوون لە دەوروبەری دەریاچەی ئارجیش کە نزیکەی 250 ساڵ ئەم دەوڵەتە بەردەوامی بووە کە لە ساڵەکانی دوو هەزاری بەر لە زاینی لەسەر کاولی دە وڵەتی خالدی دروست بوو، پێی دە وترا میرنشینی (ئۆرارتۆ) لە گردۆڵکەکانی ئەرمینیاو دەریاچەی وان ئە م دەوڵەتە بونی بووە لە بەهێزترین دەوڵەتی رۆژئاوای ئاسیا بووە ، پادشاکانی سنوری دە سەڵاتی خۆیان فراوان پێکرد تا ئە وناوچانەی گرتەوە کە (لە باکوریەوە قەوقاس بوو تاخواروی دە ریاچەی وان لە خوارویەوە ، لە رۆژ هەڵاتیشیەوە دەریاچەی ورمێ تا روباری فورات لە رۆژئاوای گرتەوە).

ئەم دەوڵەتە دوای ئەوەی لە سەرەتای دامەزراندنی لە سەدەی هەشتەمی پێش زاینی چە ند سەرکەوتنێکی بەرانبەر بە رکابەرەکەی لە ناوچەی ئیمپراتۆری ئاشوری وە دەست هێنابو، گەشەی بەخۆوە بینی . هەربۆیە لە باکوری روباری زابی سەرەوە لە ناوچەی موسامسیر ناوچەیەکی دروست کردبو بۆ بە ڕپەرچدانەوەی هێرشی ئاشوریە کان و وە کو بنکەیەکی هەڕەشەکردنیش لە دەوڵەتی ئاشوریە کان ، بە ڵام ئە مە نەبوە ڕێگر لە بەردەم هێرشی ئاشوریەکان کە دواتر توانیان لە ئۆرارتۆوە هێرش بکە نە سەریان وشارو پێگە کانیان تەفروتونا بکەن ، باشترین بەڵگەش بۆ راستی روداوەکان و چارەنوسی ئۆرارتۆی پادشای ئەرمەنیەکان ئەو نوسین ویادەوەریانەن کە (شلمەنسری سێیەم 859 – 925 پ.ز) پادشای ئاشوریەکان لە سەبەتەی رەشدا نوسیبونی لە شاری بلوات دەستی بەسەردا گیرا ئێستاش لە مۆزەخانەی بە ریتانی لە لەندەن پارێزراوە ، لە نوسینەکانیدا شلمەنسردەڵێ (هێزی چەکەکانم ئەرمینیای ئۆراردیی تۆقاند ، کە ئە رزاسکونی پایتەختیان پێ جێهێشتن و رایان کردە چیای ئەدرودی ، وازم لێیان نە هێناو شەڕم لەگەڵدا کردن تا توانیم بیان بە زێنم و بە 3400 سەربازیشەوەی بە دیل بگرم ، دە ستم گرت بە سەر هەموو موڵک و ماڵە کانی وبەتاڵانم برد هە رچی مۆڵگەو بنکە ی هەبوون کاولم کرد پشت بە هێزە زەبەلاحەکەمەوە توانیم وەکو گای کیوی بکە ومە ناو وڵاتەکەی وکاولی کە م و بیسوتێنم ، هە ر لە دەروازە شارەکانیان سێدارەم داخست وبە زیندویتی خەڵکم هەڵواسی .

لە نیوەی دووەمی سەدەی حەوتەمی پ.ز یەوە ئۆرارتۆ لاواز دەبێ ، بەڵام لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتی ئاشوری لە ساڵی 612 پ.ز تیادەچێ دەوڵەتی ئۆرارتۆ وەکو دەوڵەتێکی سەربەخۆ بەردەوام دەبێ تا ساڵی 609 پ.ز ئەوکاتەی لەسەر دەستی میدیەکان کۆتایی پێدێ ، ئە م لەناوچونە دەبێتە هۆی ئەوەی ئەرمەنەکان بۆ گردۆلکە کانی ئەرمینیا کۆچ بکە ن ولەوێ نیشتەجێ بن دواتر دەوڵەتی ئەرمینیای یەکەم دابمەزرێنن .

بۆ رەچەڵەکی ئەرمەنیەکان مێژوو نوسی یۆنانی هیرۆدتس دەڵێ ئەرمەنەکان یەکەم جار لە بەلقان نیشتەجێ بون بە تەواوەتیش لە (تراقیا) کە یەکێکن لە هۆزەکانی (فەریجی)ی ئەو ناوچەیە کە لە سەدەی 12 ی پ.ز لە رێگەی بەسفۆرد ودەردەنیلەوە بۆ ناوچەکانی ئاسیا کۆچیان کردوە لە فریجیا جێنیش دە بن دواتر بە قۆناغ بەرەو رۆژ هەڵات کۆچ دە کەن بەم شێوەیە تا لە سەدەی 7 پ.ز کاتێک دە وڵەتی ئۆراردی تیادە چێ لە ئەرمینیا دەگیرسێنەوەو جێگیر دەبن .

سترابونی مێژوونوس دە ڵێ ئەرمەنەکان لە هۆزی تراکۆ – فیریجیە ن کە لە ناوچەی تسلیای باکوری یۆنانستانن ، لە ڕێگەی بولگاریاوە بۆ ئاسیای بچوک کۆچیان کردوە و تا دواجار لە ئەرزنجان و دە وروبەری گۆمی فورات وزابی مە زن جێگیر دە بن ، دواتر بەرەو رۆژ هەڵات تا ناوچەکانی قالیقلا و ئە دیادین دەچن تا دەگەنە ئەرمینیا و گردۆلە کانی داگیر دەکەن و لێی دادەکوتن .

زۆربەی مێژوو نوسانی ئەرمەنی ئەو بیردۆزە دەسەلمێنن کە رەچەڵەکی ئەرمەنەکان لە ئەوروپیەکانەوەیە ، واتە بیردۆزی هیرۆدۆتس و سترابون کە هەمویان لەسەر ئەورایە کۆکن کە شەپۆلی ئەرمەنەکان لە بەلقانەوە بەرەو رۆژهەڵات هاتوون سە رەتا لە ناوچەی نێوان روباری هالیس ودجلە و فورات جێگیر بونە ئەو ناوچە یەی دە بوە رۆژهەڵاتی ناوچەی ژێر دە سەڵاتی ئیمپراتۆریی (حەسیس) کە بە (هایاسا) دەناسرا دواتر خە ڵکە کۆچەرەکە لەگەڵ خەڵکە دانیشتوانە رەسەنەکان لە حەسیەو و هۆریە ومیتانیەکان تێکەڵ بون

، دوای روخانی ئیمپراتۆریه تی حه سیه ناوچەکە بەتەواوەتی راده ستی خه ڵکه نوێکه کرایەوه کە (ئەرمەن)ەکان بوون به م شێوەیه تا ماوەیەک ناوی هایاسا وون ده بێ تا دواتر وەکو ناوێکی هاوتای ئەرمەنەکان دێتەوه مەیدان .

هەندێک لە مێژوو نوسانی ئەرمەنی بەتایبەت مێژوو نووس مۆسیس خۆرینی ده رکەوتنی یەکەم دەوڵەت یا میرنشینی ئه رمەنی بۆ سه ردەمی پادشای ئەرمەنی (هایک) دەگەڕێنێتەوە بێ ئەوەی پشت بە بەڵگە یا داکۆمێنتێکی میژوویی ببەستێ .

بەڵام ئەوەی گومانی تیا نیه ئەوەیە کە ئەرمەنەکان لێرەو لەوێ خاوەنی میرنشینی بچوک بوون کە لە ژێر سایه ی ئاشوریه کان لە لایەن ئه رمەنەکان خۆیانه وه بەڕێوه دەبردران ، دوای ئەوەی میدیەکان به هاوکاری بابلیەکان ئیمپراتۆریەتی ئاشوریەکان لە ساڵی 612 ی پ.ز لەناو دەبەن سامان وناوچه کانیان دابه شی سه رخۆیان ده کەن بەم پێیه لەو ساڵەوە (612 تا 550 پ.ز)ئەرمینیا راسته وخۆ ده کەوێته ژێر ده سەڵاتی میدیه کان کە ئەوان حوکمڕانێ ئەرمەنیان بۆ دادە مەزراندن به مەرجی دانی جزیه به دەوڵەتی میدیەکان و به سنوردار کردنی دەسەڵاتی ئیداریانەوە.

دوای ئه وەی (کۆرش) دەوڵەتی میدیه کان لە ناودەباو ئیمپراتۆریه تی ئەخمینیەکان دادەمەزرێنێ کە هەروەها به ئیمپراتۆریەتی ئه خمینیی میدیش ده ناسرا ، ئه وسا ئه رمینیا دەبێتە هەرێمی سیانزه مین لە ئیمپراتۆریەتی ئەخمینیی نوێ . ئەمەو پادشا کانی ئەخمینی پابەندی ئه و رێککه وتنەی میدی – ئەرمەنی بوون به هێشتنەوەی مافی دیاری کردنی رێبەرانی ئه رمەنی بۆ میرنشینه کانیان لە وانەی کە دلسۆزی پادشاکانن . لەم روه وه پەیوەندیی باش لە نێوان پادشای فارسەکان (کۆرۆش) ی دامەزرێنەری دەوڵەتی ئەخمینی وحاکمی ئەرمەنەکان (پیرەوانت) دا هەبوو *{ئیمپراتۆریەتی ئەخمینی لە ساڵی 590 پ.ز لەسەر دەستی کۆرش دادە مەزرێ زیاتر لە دوو سه دە و نیو حوکمڕانێ دەکا سه رچاوە فارسیەکان به دەوڵەتێ کیانی ناوی دە بەن بەڵام سەرچاوە یۆنانیەکان به ئیمپراتۆریەتی ئەخمینی – میدی ناوی دەبەن لە بەناوبانگترین پادشاکلفی کۆرش – قەمبیز ، دارای یه کەم داریۆش دەبن کە ئەسکەندەری مەقەدۆنی لەناوی دەبا لە ساڵی 331 پ.ز }* (کۆرش به هاوکاری پێرەوانت چەندین قەڵاو ناوچەی ستراتیجیان لە ئەرمینیا دروست کرد ، هەروەها سوپایەکی بە هێز وئیدارەیەکی پتەویان دامەزراند . لەگەڵ دیاری کردنی هێله سنوریەکان وچەند هەنگاوێکی سەرکەوتوویان نا لە پێناو پێشوەچونی کۆمەلگای ئەرمەنی .

دوای ئەوەی ئەسکەندەری مەقەدۆنی ئیمپراتۆریەتی ئەخمینی لە ساڵی 331 پ.ز لەناو دەبا ئەرمینیا دەبێتە بەشێک لە مومتەلەکاتی فاتحی یۆنانی کە دواتر حوکمڕانیەکە به (مەهران) ی هاوپەیمانە ئەرمەنەکەی دەسپێرێ ئەو هاوپەیمانەی لە رۆژه تەنگەکاندا هاوشانی وەستاو هاوکاریی کرد لە شەڕەکانی هه ولێر لە ساڵی 331 ی پ .ز کە دژی پادشای فارسی داریۆشی سێیەم بوو ..

دوای مردنی ئەسکەندەر لە 323 پ.ز بۆ حوکمڕانی ئه رمینیا وکوردستان وئێران وڵاتی رافیدەین وشام سه رکردەیەکی به ناوی سلۆقس ی یه کەم جێی ده گرێتەوە کە هەوڵی دەستگرتن بەسەر تەواوی ناوچه کانی ئه رمینیای دا . لەژێر سایه ی دەوڵەتی سلوقیه کان یەکەم دەوڵەتی سه ربەخۆی ئه رمەنی لە ماوەی 331 تا 189 پ.ز دادە مەزرێ کە به میرنشینی ئه رمەنیی یه کەم دە ناسرێ. ئەمەش ئه وکاتە دەبێ کە میر مه هران سود لە دەرفەتی شه ڕی نێوان دە وڵەتی سلوقیه کان وئیمپراتۆریه تی رۆمانی وه ردەگرێ و

سەربەخۆبونی دەوڵەتەکەی رادەگەیەنێ . ئەو سەردەمە لە مێژوی ئەرمەنەکان پێشوەچونی زۆر گرنگی بەخۆیەوە بینی لە بواری کۆمەلایەتی وئاوەدانکردنەوەدا .

لە ساڵی 189 – 160 پ.ز ئەردەشێری یەکەم میرنشینێکی بە هێزی دامەزراند کە لە هەموو روێکەوە لەسەرپێ و بەهێز بوو ناونرا بە میرنشینی ئەرمەنیی دووەم ، دوای ئەو کوڕ ونەوەکانی ئەم میرنشینە یان برد بە ڕێوە ، لە بەناوبانگترین پادشاکانی (دیکرانی دووەم بو کە بە دیکرانی مەزن دەناسرا لە ساڵی 94 – 55 پ.ز حوکمڕانیی کرد) ئەم پادشایە توانیی هەموو ئەرمینیا رزگار بکاوو رێبازی ئەرداشیش بۆ فراوانخوازی پیادە بکا ، ئەوەبو خواروی وڵاتی نێوان دوو روبارە کە (مابین النەرین) ی بە ئەرمینیاوە لکاند تا گەیشتە سور و سەیدا لە سوریا ، دوای ئەوە کابدۆکیەی لە ئاسیای بچوک داگیر کرد تا وای لێهات لە ساڵی 70 ی پ.ز بوو بە یەکەم حاکمی ناوچەی خۆرهەلات ، بەهۆیەوە کۆنسۆلی رۆمانی (شیشرۆن ناوینابو (پادشای ئاسیای مەزن) جونکە سنوری ئیمپراتۆریەکەی لە رۆژهەڵاتەوە دەریای قەزوینەوە تا دەریای سپیی ناوەڕاست، لە رۆژئاوا و لە باکوڕیشەوە قەوقاس تا کیلیکیا وفەلەستین لە باشور دەگرتە خۆ .

بەهۆی ئەو سەرکەوتن وفراوانبونە یەوە دیکرانی دووەم پادشای ئەم وولاتە هەڵسا بە دروست کردنی پایتەختێکی نوێ لە ناوەڕاستی ئیمپراتۆریەتەکەی ناوینا (تیکرانا کیرتا) کەوتبوە سەر کەناری روباری دیجلە وە کە ئێستا پێی دە وترێ (میافارقین) بۆ ئێستا دەکەوێتە نزیک شاری دیاربەکر لەسەر چیای تۆرۆس .

بەڵام رۆمانیەکان بە چاوێکی ترسەوە سەیری هەنگاوەکانی تیکرانی دووەمیان دەکرد بۆیە لەگەڵی کەوتنە شەڕ . فەرماندەی رۆمانی (لۆگۆس) دوای ئەویش (بۆمبی) توانیان شکست بە ئەرمەنەکان بێنن و بە زۆر پەیماننامەیەک مەرجەکانی رۆمانی بەسەرتیکراندا بسەپێنن ، لە وکاتەی بۆمبی پێشوازی لە تیکران دەکا زۆر بە ڕێزەوە پێشوازیی لێ دەکاو هەموو نیشانەکانی پادشایەتیی بۆ دەگێرێتەوە بەڵام هەموو دەسەڵاتەکانی لە سوریاو لوبنان و کیلیکیا و کە بدوکیا وکوردستانی لێسە ندەوە تەنها دەسەڵاتی لە ئەرمینیا پێ بە خشی کە سنورەکەی سنوری ئەرمینیای کۆن بوو .

تیکران پادشا دوای خۆی دە سەڵاتی بۆ ئاردامستی دووەم جێهێشت کە دەیکردە کوڕی دووەمی تیکران پادشای یەکەم بەڵام ئەویش بەرانبەر بە رۆمانیەکان شکست دەخوا دوای ئەو کە بە کوشتن لەناو دەچێ کورەکەی (ئەردەشێری دووەم) دێتە شوێنی ئەویش دژی ئیمپراتۆریەتی رۆمانیە کان لە گەڵ برثیە کان *{ دەوڵەتی باراثی / فەرتی/ یا فەرثی لە ساڵی 248پ.ز – 226 ز حوکمیان گێراوە لە سەرچاوە عەرەبیەکان بە دەوڵەتی تایفەکان دەناسرێ بەڵام سەرچاوە فارسیەکان بە دەوڵەتی برثیەکان ناوی دەبەن یەکەم ئەرشاک پادشا لە 248 پ.ز – 246 پ.ز ئەم دەوڵەتەی دامەزراندوە بەناوبانگ ترین پادشاکانی میهردادی یەکەم بوو کە بە مەزن دەناسرا لە 171 – 138 حوکمی کرد }* هاوپەیمانی دەبەستێ ، دواتر بە هاوکاری سوپای برثیە کان شۆڕشی میدیەکان لەناودەبا دژی پادشای برثیە کان (فەرهادی چوارەم) کە بەهۆیەوە پاداشتی ئەوەی دەدرێتێ بکرێتە پادشای ئەرمینیا ، دوای گەڕانەوەی توانیی دەستبەسەر زۆربەی پادگاکانی رۆمانیەکان دا بگرێ .

لە ئەنجامی هاوپە یمانێتیی پادشا ئە ردەشێری دووەم و برثە کان، رۆمانە کان هەوڵی نانەوەی دوبەرەکیان دا بۆیە توانیان لە ناوەوە چەند گێچەل وناکۆکیەک بنێنەوە .

لەسەرەتای سەدەی یەکەمی زاینیدا ئەرمینیا روبەڕوی چەدن هێرشێکی داگیرکاری لە لایەن فارس و رۆمان وگورجیەکان بوەوە ، بۆیە دەبینین لە ناوەڕاستی سەدەی یەکەم کاتێک پێشەنگەکانی سوپای رۆمانیەکان دەگەنە میسر و سوریا وئاسیای بچوک ، لە گەڵ دەستپێکردنی ململانێکانی نێوان فارس و رۆمانیەکان ئەرمینیا دەبێتە مەیدانی ململانێی نێوان رۆمانی و فارسەکان بە هۆیەوە وڵات بەسەر دوو بەرەدا دابەش دەبێ ، یەکیان لایەنگری فارسەکان دەکەن ئەوی تریشیان لایەنگری رۆمانەکان ، ئەوە بو هیچ لایەک بە تەنیایی لە توانایدا نابێ حوکمڕانی لە ئەرمینیا بکات . دوای مردنی پادشای ئەرمینیا (ئەریۆ بارزان) کە بە رەگەز کورد بوو - میدی - ئەوەی دوای سەرکەوتنیان بەسەر سوپای رۆمانەکاندا ئەلبرث بە پادشای ئەرمینیای دامەزراند ، لە ساڵی 66 رێککەوتنێک لە نێوان فارس ورۆمەکان ئەنجام درا ناویان نا پەیماننامەی (رهاندیا) تایبەت بوو بە چەک داماڵین لە ئەرمینیا بە پێیەوە (هەردووک ئیمپراتۆریەت دان بە سەروەری ئەرمەنەکان دەنێن لە وڵاتەکەیاندا بە مەرجێک بارثیا پادشای ئەرمینیا دەستنیشان بکا بە رانبەر بەمە رۆمەکان دەبێ پیرۆزباییان لێ بکەن .

ئەوەبوو لە ساڵی 66 بارثیا یەکەم تردادی وەکو پادشای ئەرمینیا دامەزراند بە گەیشتنی ئەو میرنشینی سێیەمی ئەرمینیا دادەمەزرێ لە ژێر ناوی (میرنشینی خانە وادەی ئەرشاگۆنی) کە لە ساڵی 66 تا 429 درێژەی هەبوو ، بەڵام هەندێک لە مێژوو نوسان رایان وایە کە ئەم سەردەمە نابێ بە سەردەمی حوکمڕانیەکی ئەرمەنیی رەها بناسرێ چونکە زۆربەی حاکمەکان ئەرمەنی نەبوون ، ئەوەتا یەکەم پادشایان تردادپادشا فارس بوو کە فارسەکان خۆیان پالاوتبویان ولە رۆماشەوە نیرۆن ئیمپراتۆر هاتبوو .

لەسەردەمی پادشای ئەرمەنیەکان خەسرۆفی یەکەمی گەورە 217 – 238 دەوڵەتی بارثی بە کوشتنی دوا پادشاکەیان (ئەردەوان) بەدەستی میری ساسانیەکان (ئەردەشێر) لە 226 دەروخێ ، لەوکاتەوە دەوڵەتی ساسانی دادەمەزرێ *{ ئیمپراتۆریەتی ساسانی لە سەردەستی یەکەم ئەردەشێر پادشا لە 226 دادەمەزرێ کە لە (226 تا 651) حوکمڕانی دەکەن ، ئەمەش بۆیە وا ناونراوە بەهۆی پیاوە ئاینیەکەی زەردەشتیەکانەوەبو کە ناوی ساسان بوو باپیرەی ئەردەشێر بوو ، حوکمڕانیی ساسانیەکان نزیکەی چوارسەدە و نیو دەخایەنێ لەو ماوەیەدا 30 ئیمپراتۆر حوکم دەکەن دواییان سێیەم ئەزدەجر دەبێ کە لە ساڵی 651 لە شەڕی قادسیە دەکوژرێ }*

ئەو ململانێیەی نێوان برثیەکان وساسانیەکاندا هەبوو کاری کردبوە سەر ئەرمینیا چونکە پادشای ئەرمینیا خەسرۆفی یەکەمی گەورە دەیکردە برای (ئەردەلان) ی پادشای برثیەکان ، کە توانیی بە هاوکاری یەکێک لە تیپەکانی سوپای رۆمانیەکان تۆلەی براکەی (ئەردەوان) لە ساسانیەکان بکاتەوەو بگاتە (تیسفۆن)ی پایتەختی ساسانیەکان و ئەردەشێر وەدەرنێ ، بەڵام ئەردەشێر دوای ئەوەی خەسرۆف ئەوێ جێ دەهێڵێ دەتوانێ بگەڕێتەوە سەر تەختی حوکم و دەسەڵات بگرێتەوە دەست .

دوای سەربەخۆییەکی تەواوی ماوەی دە ساڵ و رزگار بوون لە ژێر رکێفی بێزەنتی وساسانیەکان و دوای ئەوەی ململانێ دوبارە دەکەوێتە نێوان هەردوو دەوڵەت ، ئەرمینیا بەهۆی گرنگی جوگرافیاکەیەوە دەبێتەوە مەیدانی ململانێ و بەگژیەکدا چوون ، بەڵام ماوە ماوە ئەم وڵاتە هەندێک باری ئارامی وئاسودەیی بەخۆوە دەبینی ، ئەوەتا لەم کات وساتە ناسکەداو لە کاتی شەڕو پێکدادانی نێوان ساسانی فارس وبێزەنتیی رۆمانیەکاندا ئەرمینیا دەبێتە یەکەم دەوڵەت لە سەرتاسەری دونیا کە بە شێوەیەکی فەرمی بڕوا بە ئاینی کریستی

دەهێنێ وئاینی کریستی دە بێتە ئاینی فەرمی وڵات (ئەمە ئەوکاتە دەبێ کە ترداد پادشای سێیەم لە 250 لەژێر کاریگەری قەشە (گریگۆرئاناک) دەچێتە سەر ئاینی کریستی وبڕوای پێ دەهێنێ لە 310 کریستی دەکا بە ئاێنی فەرمیی وڵات ئە م گریگۆرە بە روناککەرەوە ناسرا دواتر هە ر ئەو بوو کرایە سەرۆکی باڵای کە لیسای ئەرمەنی بە پلەی (جاسلیق) ، ئەوکاتە بو ئیتر ترداد پادشا بەو بۆنەیەوە شارێک بەناوی شاری (ئچمیازین) دروست دەکا بۆئەوەی بیکا بە کاتدرائی و بارەگای سەرەکیی کەلیسای ئەرمەنیی جاثلیق.
 پاش بڕوا هێنانی ئە رمەنیەکان بە ئاینی کریستی و لە سەردەمی ئیمپراتۆریەتی رۆمانی تیۆدۆسیۆس دا دوای ئە وەی ئیمپراتۆر بڕوا بە ئاینی کریستی دە هێنێ لە 380 کێشەی نێوان رۆمانی وساسا نیەکان گە رمتر دە بێ بە و راگە یاندنەی رۆمانیە کان کە   ووتیان پاراستنی هەموو کریستەکانی دونیا لە خۆمان دەگرین بەڵام ململانێکان ئە وەندە درێژەیان نەخایاند تا لە ساڵی 378 هەردووک دەوڵەتی ساسانی وبێزە نتی گەیشتنە هاوپەیمانێتیەکی ئاشتەوایی کە بەو پێیە ئەرمینیا دابەشی دوو دەوڵەت بکەن یەکێکیان سەربە ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی بێ و ئەویتریان سەربە ئیمپراتۆریەتی ساسانیەکان بێ بەشی شێر لە خاکی ئەرمینیا بەر بەشی دووەم کەوت .
بە مردنی چوارەم ئەردەشیش پادشا لە 429 ئەرمینیا راستەوخۆ دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی ساسانیەکانەوە ، ئەوەبو کە والیی فارسیان بۆ دامەزراند ، بەم شێوەیە دەسەڵاتی فارسەکان لە ئەرمینیا بەردەوام دەبێ ماوەی دوو سەدە تا ساڵی 640 ئەوکاتەی لە سەردەمی عومەر کوڕی خەتاب سوپای عەرەبی بە سەرکردایەتی (عیاض بن غنم) دەگاتە ئەوێ کاتێک لە توانایدا نابێ بە تەواوەتی داگیری بکا سەرانە بەسەر حاکمەکانیدا دەسەپێنێ . لە ساڵی 642 سەرکردەی عە رەب (سوراقە بن عە مرو) دەگاتە دەریای قە زوین ، دوای زیاتر لە دەساڵێک واتە   لە 653 پەیمانێکی ئاشتە وایی لە نێوان ئە و حاکمی ئە رمەنیی سەربەدەوڵەتی ساسانیە کان دە بەسترێ بە و مە رجەی والیە کی عە رەب بۆ ئە رمینیا دابمەزرێ وپاریدە دەرەکەشی ئەرمەنیی خە ڵکی ناوچە کە بێ . ئەم دۆخە بەم شێوە یە بەردەوام دە بێ تا ئە وکاتەی (معاویەی کوڕی ئە بی سوفیان) خیلافەتی ئە مەویەکان دەگرێتە دەست لە ساڵی 661 کە (بانگخوازی ئەرمەنیەکانی کرد بۆئە وەی سەرانە بدەن وگوێڕایەڵی ئەو بن) ئەرمەنەکان زاتی ئە وەیان نەکرد ئەم بانگخوازە رەت کەنەوە بۆیە حاکمی ئەرمینیای ئەو سەردەم (گریگۆر مامیگۆنیا) سەردانی دیمەشقی کرد ومعاویە ش زۆر بەرێزەوە پێشوازیی لێکرد بەم شێوەیە پەیوەندیەکانی عەرەبی وئەرمەنی لەسەردەمی معاویە زۆر بە خۆشی بەڕێ دەچن .
  بەڵام گێڕانە وەی مێژوو   نوسی ئە رمەنی (سبیوس) لە گێڕانەوەی مێژوو نوسە عەرەبەکان ناچێ ئەو دەگێڕێتەوە دەڵێ: لە 642 لە رێگەی چیای ئەراراتەوە لەشکرێکی عەرەبی هێرش دە کاتە سەر ئە رمینیا و داگیری دە کا دوای ئە وەی دبیل ی پایتە خت داگیردەکا بە 35 هەزار دیلەوە بەهەمان رێگەی کە لێیەوە هاتبوو دەگەڕێتەوە. دوای ئەو مێژوە بە ساڵێک موسلمانە   ئازەربایجانیەکان دە ست بە سەر چیا ی ئە رارات دا دە گرن وئەوانیش تا دە گەنە کەرەج هێرش دە بەن بە ڵام بە هۆی شکست خواردنی   (تیۆدۆری رەشتونی)ی میرەکەیان پاشەکشە دەکەن . ئیتردوای کەمێکی تر ئیمپراتۆری بێزە نتیەکان قوستەنتینی سێیەم میر تیۆدۆر بە سەرکردەی لەشکری ئەرمەنیەکان دادەمەزرێنێ و ئیتر

وڵات دە کەوێتە ژێر دە سەڵاتی بێزە نتیەکان دوای ئە وەی بۆماوە یەک لە سەردەمی عەرەبەکان ئازادی بەخۆوە دەبینێ .
پاش ئە وەی هاوپە یمانێتیەکەی نێوا ن ئیمپراتۆریە تی بێزە نتی ودە وڵەتە عەرەبە موسولمانەکان لە 653 کۆتایی دێ میر تیۆدۆر ئە رمینیا رادەستی عەرەبەکان دەکاتەوە ، دواتر لە گەڵ معاویە ی کوڕی ئە بی سوفیان پە یماننامەیەک لە بەرژەوەندی ئە رمەنەکان ئیمزا دەکا کە هیچ مەرجێک بەسەر ئەرمەنەکاندا ناسەپێنێ جگە لە دانان پێیانەوە بەڵام لە هەمانساڵدا سێیە م قوستەنتین ئیمپراتۆری بێزە نتیەکان توانیی ئەرمینیا و کە رەچ بۆ ژێر دەسەڵاتی خۆی بگێڕێتە وە ، هە مان ساڵ هێزە کانی عە رەبی لە 655 دەتوانن دە سەڵاتی خۆیان بەسەر زۆربەی ئەرمینیا دا زاڵکەن دەست بگرن بەسەر شاری (گرین) ی پایتەختی بێزەنتیەکان لە ئەرمینیا . بەڵام دوای دوو ساڵ عە رەبەکان بە هۆی هەلگیرسانی جە نگ لە نێوان ئەبی سوفیان وعەلی کوڕی ئەبی تالیب لە 657 ناچار دەبن لەو ووڵاتە بکشێنەوە ، ئەمە لەوکاتەدا دە بێ کە ئەبی سوفیان ناچاردە بێ سوپاکە ی لە ئەرمینیا بکێشێتە وە ئێتر ئەرەمینیا دوبارە دەکەوێتەوە ژێر دەسەڵاتی بێزەنتیەکان .
پەیوەندیەکانی ئە رمەنیی عە رەبی لە سەردەمی هە ردوو دە وڵەتی ئە مەوی وعە باسیدا بە چەند قۆناغێکی نا جێگیرلە نێوان ئاشتی وشەڕدا تێپەردەبێ . هەندێک جار گەیشتۆتە ئاستی شۆڕش هە لگیرسان ویاخی بون . (شۆڕشی ئە رمەنیەکان کەلە ساڵی 849 هەلگیرسا لە 852 دامرکایەوە ئەمەش بە مەزنترین شۆڕش و ترسناکترین شۆڕش ی دژی دە وڵەتی عەبباسی دێتە ئەژمار کە لە سەردەمی حوکمڕانی متوکل هە لگیرسابێ) دوای ئە وەی بەسەر شۆڕشەکەدا زالدەبن خەلیفەی عەبباسی متوکل ، سە رکردەی ئەرمەنی (ئەشوەت) دەکا بە حاکمی ئەرمینیا ، کە زۆر بە توانایی تا ساڵی 885 حوکمڕانیەکەی دەبرد بەرێوەو هەمو میرو سە رکردە ئەرمەنیەکانیشی ناچار کردن تا داوا لە خەلیفەی عەبباسی بکەن بۆ ئەوەی ئەشوەت بکا بە پادشای ئەرمینیا ، ئە وەبو خە لیفەی عەباسیش گوێی بۆ داواکە یان راگرت وتاجی پادشایە تیی بۆ ئەشوەتی کوڕی سە مبات نارد وە کو پادشای ئە رمینیا هاتە ناسین بەناوی (ئەشوەتی یەکەم) .
ئێتر لەو رۆژە وە لە 885 میرنشینی چوارە می ئە رمەنیەکان دامە زرا ، ئە شوەت پادشا هەموو هەوڵەکانی خستنە گەڕ بۆئەوەی لە ململانێکەی نێوان عەرەب وبێزەنتیەکان بێلایەن بوەستێ ، ئەمەش توانرا بەو ئاستە کارەکان رابگیرێ جگە لە هەندێک ووردە ئاژاوە نەبی تا ساڵی 1042 کاتێک سەلجوقیە تورکەکان وەکو گەردەلولە بەرەو رۆ ژهەڵات شاڵاویان برد گە مارۆی ناوچە بێزەنتیەکانیان داو ئە رمینیایان داگیر کرد خۆیان خزاندە ناو ناوچەکانی ئاسیای بچوکی بێزەنتیەکان .
لە سەرەتا رۆم وبێزە نتیەکان بە هۆی بونی قە ڵای پۆڵا یینەوە توانیان بە رپەرچی هێرشەکانیان بدە نەوە بەڵام دوای روبە روو بونە وەیێکی توندی نێوان سە لجوقی ومیری ئەرمەنیەکان ناچاردە بن دە ست لە هەندێک دە سەڵاتی خۆیان هە ڵگرن بۆ بیزە نتیەکان لەبەرانبەر پاراستنیان لە هێرشی سەلجوقیەکان (بەڵام ئەوەندەی نەبرد کە لە 1071 لە شەڕی (مەلازگر) کە تیایدا بە سەرۆکایەتی (ئەلب ئە رسەلان) بەسەر ئیمپراتۆری بێزەنتیەکان (چوارەم رۆمانوس) سەردەکەوێ سە لجوقیەکان شاری (ئانی) و دواتر (قارس) یان داگیر کرد ئە وکات هەموو وڵاتی ئە رمینیای بێزەنتی دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی

سەلجوقیەکان ، ئە رمینیا بۆسە ر چە ند میرنشینێکی سە لجوقی دا دابە ش دە بێ وە کو : میرنشینی خەلات و سەلماس وخوی وساسۆن) .
دوای جە نگی مە لازگر میرنشینی چوارە می ئەرمەنیەکان دە روخێ .بەمەش ژمارە یەکی زۆری ئە رمەنیەکان ناچاردە بن بۆ کیلیکیا کۆچ بکە ن کە لە دێر زە مانەوە هەندێک لە خانەوادەی ئەرمەنی لەوێ نیشتەجێ ببون .
بەڵام میر رۆبینی یەکەم دوای کە متر لە دەساڵ لە روخانی میرنشینی چوارە می ئەرمەنیەکان توانیی لە کیلیکیا میرنشینێک دابمە زرێنێ ئە و شارە ی کە ئەرمەنەکان لە ترسی هێرشی سە لجوقیەکان پەنایان بۆ بردبوو ئە مە دوای ئەوەی قوستەنتینی کوڕی لە هەلمەتی یەکەمی سەلیبیەکان اهوکاریی کردبوو . میر تۆرۆسی یە کەم (1100 – 1123 توانیی سنوری میرنشینە کەی ئەوەندە فراوان بکا کە زۆربەی کیلیکیا بگرێتە وەو بە ناوی وڵاتی تۆرۆسی ناونا ، لە و ماوەیەدا و لە سەردەمی خەلیفەکانی تۆرۆسدا پە یوەندیەکانی نێوان ئەرمەن و بێزە نتیەکان گرژیان تێکە وتبوئەمە دەبێتە هاندەر بۆئەوەی لە 1199 میر لیۆنی کوڕی توروسی دووە م میرنشینەکە بکا بە پادشانشین ، خۆیشی کرد بە پادشاو بە نازناوی پادشای لیۆنی دووە م کە لەسەر حسابی میرنشینی ئە نتاکیە فراوانی بە سنوری پادشانشینەکەی خۆی دا . جێگرەوەکەی هیتۆم پادشا هاوپەیمانیی لەگەڵ فەرماندەی مەغۆلی جەنگیزخان بەست بۆئەوەی مەترسیەکانی جەنگ لە وڵات دوورکاتەوە ، ئەم هاوپەیمانێتیە بوە مایەی نارەحەتی پادشاکانی شام ومیسر بۆیە ژمارەیەک هێرش دەکەنە سەر پادشا نشینە کەیان بەڵام هیچیان سەرکەوتو نابن .
ئەوەبو کە ئەرمەنەکان لە سەدەی دوانزە وە تا سە دەی پانزە هەم بە بەردەوام روبەڕوی هێرشی تورانیە کان(سەلجوقی و مە گۆلی و تورکمانی) دەبنەوە تا ئەوکاتەی لە لایەن عوسمانیەکانەوە لە 1473 لە سەردەمی سوڵتان مەحەمەدی دووەم دا داگیر دەکرێ .
دوای دروست بونی دە وڵەتی سە فەوی لە سەردەمی شا ئیسماعیلی سە فەوی فارسە کان توانیان کەناری رۆژ هە لاتی ئەرمینیا داگیرکەن ، دوبارە ئەرمینیا دەبێتەوە مەیدانی شەڕو جەنگ بە ڵام ئە مجارەیان جە نگی نێوان فارس وعوسمانیە کان ، وادە بوو کە فارسەکان ئەرمینیایان داگیردەکرد دوای ماوەیەکی تر عوسمانیەکان لێیان دەسەندنەوەو دەکەوتەوە ژێر دەسەڵاتی عوسمانیەکان ، تا ساڵی 1627 ئەوکاتەی شای ئێران ناچار دەبێ بۆ بەرژەوەندی عوسمانیەکان دە ست لە ئەرمینیا وگورجستان هە لدەگرێ (نادرشا شای ئێران کە بۆ ماوەیەکی کورت ئەرمینیای خستەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی نەیتوانی ئەم گێرانەوەیە بپارێزێ بۆیە ئەرکی پاراستنی ئەرمینیای بۆ روسیا جێهێشت ، ئە وەبو کە روسەکان دەستیان بەسەر ئەم سامان و سە روەتەداگرت ئە وسا دوای ئە وەی نادرشا دە ست لە ئەرمینیا هە لدەگرێ روسە قەیسەریەکان دەسەڵاتی تەواوەتیان بەسەر ئەوناوچەیەدا سەپاند .
بەدەرکەوتنی لایە نێکی تربۆ ململانێکە کە روسەکان بوون لایە نێکی تریش زیاد دە بێ ئەوان ماوەیەکی زۆر بو لەو هەوڵەدابون کە بونی خۆیان لەو ناوچانە بسەلمێنن ، ئەوسا لە رێککەوتنی ئاشتەوایی تورکمان شای ساڵی 1828 دا دەکەونە رێککەتنێک کە بەهۆیەوە هەمو گورجستان وبەشێک لە ئەرمینیا (هەرێمی قەرەباغ و ولایەتی یەریڤان ونەخجیوان) دەبنە بەشی روسیا هەروەها ئەم پەیماننامەیە مافی بە ئەرمەنەکانی ئێران دا کە بگەڕینەوە ناوچەکانی خۆیان لە ژێر دە سەڵاتی رو سیا بە م بڕیارە نزیکەی 25 هەزار ئە رمەنی لە دانیشتوانی پارێزگای ورمێی سەربە ئێران گەڕانەوە ئەرمینیا .

دوای ئەوەی روسەکان بە تەواوەتی دەستیان بەسەر ناوچەی قەوقاسدا گرت چاویان بڕیە ئەوەی بگەنە ئاوە گەرمەکەو بەنداوەکانی بسفۆرودەردەنیل بۆیە دەبوایە شەڕێک لەنێوان ئەوان ودەوڵەتی عوسمانی روبدا ، ئە وەبو دوای هاتنی سوڵتان عە بدولحەمیدی دووەم بۆ سەر حوکم جەنگێکی روسیی عوسمانی لە 1878 هەلگیرسا کە بە سەرکەوتنی روسەکان بەسەر عوسمانیەکاندا تەواو بوو لە ئەنجام روسەکان پەیماننامەیەکیان بەسەریاندا سەپاند ناونرا پەیماننامەی (سان ستیڤانۆ) ئەرتیکلی (مادەی) 16 لە پەیماننامەکە دەڵێ :

کشانەوەی هێزەکانی روسی لەو هەرێمانەی کە داگیری کردون لە ئەرمینیا (رۆژئاوای تورکیا) کە دواتر بۆ تورکیایان دە گێڕێتەوە دەبێتە مایەی دروست بونی کێشە و ناکۆکی لەئەنجام کاردانەوەی خەراپیان لەسەر پەیوەندیەکانمان دەبێ بۆیە دەبێ (باب ی عالی) بەبێ سستی چاکسازی و گۆڕانکاریە پێویستەکان لەو ناوچانە ئەنجام بدا لەگەڵ پاراستنی دوارۆژ وئاشتەواییان.

وڵاتە ئەوروپیەکان بەتایبەتی فەرەنساو ئینگلتەرا و ئیتالیا بە دڵەراوکێوە سەیری ئەم سەرکەوتنانەی روسیا و پەیماننامەی سان ستیڤانۆ یان دەکرد کە روسیا بەئاسانی بەهۆیەوە دەگاتە بەنداوەکانی بسفۆرو دەردەنیل ودەبنە کارئاسانیش بۆ لەناوبردنی دەوڵەتی عوسمانی ، بە ئەنجام دانی ئەم ئامانجانەشی هەڕەشە لەسەر بەرژەوەندیەکانی وڵاتەکان دروست دەبێ ،بۆیە دەبینین کە ئینگلتەرا لە ژێرەوە لەگەڵ سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم رێک دەکەوێ بۆ هەموارکردنی پەیماننامەی سان ستیڤانۆ کە هەرنەبێ ئەرک وفەرمانەکانی سەر سوڵتانی عوسمانی سوک بکرێنەوە ، ئەمەش لە بەرانبەر ئەوە دەکرێ کە سوڵتان دەست لە دورگەی قوبرس هەلگرێ بۆ ئینگلتەرا. دوای ئەوەی سوڵتانی عوسمانی بەم پێشنیارانە رازی دەبێ راستەوخۆ لەسەر داوای بەریتانیا لەهەمان ساڵدا کۆنگرەی بەرلین دەبەسترێ . ئەوەبو کە کۆنگرە توانیی ئەرتیکلی(مادەی) 16 ی پەیم‌اننامەی سان ستیڤانۆی بگۆرێ لە شوێن ئەو ئەرتیکلی(مادەی) 61 لە پەیماننامەی بەرلین جێی گرتەوە کە دەڵێ :

(بابی عالی پەیمان دەدا راستەوخۆ چاکسازی لەو ناوچانە بکا کە ئەرمەن نشینن لەگەڵ پاراستنی باری ئاسایشیان هەروەها دەبێ بە شێوەیەکی دەوری لەو چاکسازی وپێویستیانەی ئەو ناوچانە دەوڵەتان ئاگادار بکاتە وە و بواری ئە وەیان بۆ برە خسێنێ کە چاوەدێری جێبەجێکردنی ئەم پەیمانە بکەن) .

بۆیەکەم جار بوو کە هەردوو پەیماننامەی سان ستیڤانۆ و بەرلین کێشەی ئەرمەنەکانیان لە کێشەی ناوەخۆ گواستەوە بۆ کێشەیەکی عوسمانیی نێودەوڵەتی و سوڵتانی عوسمانیش ئە و پەیمانەی دا کە چاکسازی لەو ناوچانە بکات کە ئەرمەن نشینن بەڵام ئەم گفت و پەیمانانەی سوڵتانی عوسمانی روناکیان نە دی لەجیات چاکسازی ئە و کوشتارگەیەی ئەنجام دا کە لە ساڵی 1894 دژی ئەرمەنەکان لە شاری ساسۆن رویدا و ئۆپەراسیۆنی کۆکوژیی بۆ وەگەر خستن ئەم کارە ناڕەوایەی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بوە مایەی نارەزایی وبێزاریەکی زۆری خەڵک هەر ئەوەش بو کاری کردە سەر جەماوەر تا کودەتاکەی ساڵی 1908 ئەنجام بدرێ کە پارتی (اتحاد وتەرەقی) پێی هەڵسا و بوە هۆی ئەوەی دەستورێکی نوێ بەسەر وڵاتدا بسەپێنرێ . ئەم کودەتایە هەمو گەلانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانیی پێ خۆشحاڵ بون چونکە دروشمی کودەتاکە بریتی بوو (ئازادی وبرایەتی ویەکسانی) بەڵام وەکو پراکتیک بە پێچەوانە دەرچو ، بە هزرو بۆچونی ئە وان ئیترئە وان لە چەرخی دواکە وتویی وگۆشەگیری دە رچون چە وسانەوەو کۆکوژی نامێنێ بە ڵام ئەوەندەی نە برد کە هەمو

ئومێدەکانیان رمان کاتێک پارتی اتحاد وتە رەقی دروشمی دروست کردنی ئیمپراتۆریە تی تۆرانیان بەرزکردەوە کە سنورەکەی لە رۆژ هەڵاتەوە بە مەنگۆلیا دەست پێدەکا تا رۆژئاوا لە دەوروبەری بەلکان) وێرای ئەوەش سیاسەتی بە تورککردنیان لە ناوچەکە پیادە دەکرد .
گەلی ئەرمەنیش وەکو هەموو گە لانی ئەو ناوچە یە سەرەتا دڵیان بە هاتنی پارتی اتحاد وتەرەقی خۆش بوو بەڵام ئەوان لە ریزی گەلانی قوربانیی دەستی اتحاد و تەرەقی دا بوون لە زەرەرمەندترین گە لی ئەو ناوچە یە بوون کە لە ئەنجامی هە ڵمەتی جینۆسایدی ساڵی 1915 ی کە تیایدا زیاتر لە ملیۆن ونیوێک کەسی تیا چوو.
لە میانەی جە نگی یە کەمی جیهانی کێشە ی ئە رمینیا هاتە وە سەر مێز بە تایبەتی دوای ئەوەی هێزە کانی روسی توانیان بگە نە باکوری رۆژ هە ڵاتی تورکیاو پانتاییە کی زۆری هەرێمەکانی ئە رمینیاو کوردستان یان داگیر کرد ، بە ڵام ئە وەندەی نە برد بە هۆی هەڵگیرسانی شۆڕشی ئۆکتۆبە ری سۆشیالیزمی 1917 ەوە روسیا بۆ کپ کردنی ئاگری شۆڕش هێزەکانی خۆی لەو ناوچانە کێشایەوە ، ئەوەبو هێزەکانی ئەرمەنی ناچاربون بچنە ژێرباری تێکچونی هاوکێشە کە و بەرگری لە ووڵاتەکەیان بکەن ، ئە م دۆخە تا ئەوکات بەردەوام دە بێ کە حکومەتی بترۆگراد لە لایەن کرنسکیە وە دادەمەزرێ کە ئیتر ئە و لیژنەیەکی باڵا پێک دەهێنێ بۆ کاروباری قە وقاس ئە رکی بە ڕێوەبردنی ئە و ناوچانە دەگرێتە ئەستۆ ئەم لیژنەیەش لە 5 ئەندام پێک دە هات یەکێکیان روسی دە بێ کە سەرۆکی لێژنەکەیە و دوو ئە ندامی لە گورجیەکان دەبن یە کێکیان ئە رمەنی وئەویتریان ئازە ری ، وێڕای بونی چەند ناکۆکیەک لە نێوان ئەندامانی ئەو لیژنەیە بەڵام گەیشتنە ئەو رێککەوتنە کە سوپایەکی ئە رمەنی دابمەزرێنن بە سەرۆکایەتی جەنەرال نازار پیکۆف و لە 25 ی ئەیلولی 1917 حکومەتی کیرنسکی دانی بە مافی چارە ی خۆنوسینی گە لی ئە رمەنی نا ،دوای ئەوە ئیتر رێپێدراوی گە لی سۆڤیەتیش لە 2 ی تشرینی دووە می 1917 کە دوای وازهێنان کیرنسکی دامە زرابوو ئەوانیش دانیان پێنا . ئەوەبو لە 11 ی کانونی یە کەمی 1917 حکومەتی سۆڤیەتی بڕیارێکی تایبە تی سەبارەت بە ئەرمینیای تورکی دە رکدر کە ئمزای هەریەک لە لینین وستالینی لەسەر بو ئەمەش دەقی بڕیارەکەیە :
(ئەنجومەنی رێگە پێدراو رادە گەیەنێ کە حکومەتی کرێکارو جوتیاران لە روسیا پشتگیری لە کێشەومافی ئە رمەنەکانی تورکیا دە کات کە روسیا داگیری کردوە ئەو بوارەشیان بۆ دەرەخسێنێ کە حکومەتی خۆیان دروست بکەن و رزگاریان جێگیرکەن) .
دوای ئە وەی حکومە تی سۆڤیە تی پشتی ئە رمەنەکانی گرت رێگە ی پێدان وهاوکاریشی کردن تا سوپایە کی سە ربەخۆ پێک بهێنن بۆئە وەی لە مەترسیەکانیان بپارێزێ ، وێڕای ئەمەش مافی گەڕانەوەی ئاوارە کانی ئە رمەنیی دا کە بگەڕێنەوە سەر زێدی خۆیان لە ئەرمینیای تورکی ، بە ڵام ئەوەندەی نەبرد کە ئەم ئومێد وئاواتانە هەمویان بە پەیماننامەی ئاشتەوایی (بریست لیتۆفسک) هەلوەشایەوە کە روسیا بە پێی ئەو رێککەوتنە هێزەکانی خۆی کێشایەوەو ئەرمینیای رادەستی تورکیا کرد .
بەڵام ئە رمەنەکان دانیان بە م رێککەوتنە نەنا وتوانیان بە هۆی سوپاکە یانەوە بەرگری لە وڵاتەکەیان بکەن لە 1918 پێشیان لە هێرشەکانی عوسمانی گرت وبەسەریاندا زاڵ بوون ، ئەوەبوو کۆمەڵەی نیشتمانیی ئە رمەنی سەربەخۆیی کۆماری ئەرمینیای لە 28 ی ئایاری 1918 راگەیاند و شاری یە ریڤانیشیان کرد بە پایتەخت ، بۆیە حکومەتی عوسمانی ناچار

دەبێ لە 4 ی حوزەیرانی 1918 بە پێی پەیماننامەی باتوم دان بە سەربەخۆیی ئەرمینیا بنێ .

دوای ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی بە پێی پەیمانامەی مودورس لە 30 ی تشرینی یە کەمی 1918 خۆی دەدا بەدەستەوە شاندێکی ئەرمەنی لە پەیماننامەی ئاشتەوایی پاریس بە شدار دەبێ کە لە 25 ی شوباتی 1919 دەبەستراو یاداشتێک دەدا بە سەرۆکایەتی کۆنگرە تیایدا داوا لە هاوپەیمانان دەکا کە دان بە حکومەتی ئەرمینیا بنێن ووەکو دەوڵەتێکی سەرکەوتو لە جەنگی یە کەمی جیهاندا مامە ڵەی لە گەڵدا بکرێ ، لە گەڵ ئە وەی هاوپە یمانەکان لە پەیماننامەی سیڤەر لە 1920 دان بە سەربەخۆیی ئەرمینیا دەنێن کە بەشێک لە ئومێدەکانی ئەوانی جێبەجێ کرد کە بریتی بوو لە دامەزراندنی دەوڵەتیکی سەربەخۆ لە روسیاو تورکیا بۆ ئەرمەنەکان بەڵام حکومەتی روسیا هانی هەندێک لایەنی دا بەناوی لیژنەی رزگاری کە کودەتایەکیان ئەنجام دا دژی ئە و حکومەتە ساوایە بە سەرۆکایەتی (سیمۆن فراتیان) لە 18 ی شوباتی 1921 ئەو کودەتایەیان بە ئەنجام گەیاندوحکومەتێکیان لە شوێن حکومەتی نیشتمانی دامە زراند کە ئەوەندەی نە خایاند دوای ئە وەی حکو مەتی یە کیەتی سوڤیەت بە تەواوەتی دەکەوێتە سەرپێ و دە ست دەگرێ بەسەر هەموو ناوچەکانی روسیای قە یسەری کە لەوانە ناوچەی قەوقاسیشی دەگرتەوە ، رو لە یەریڤان دەکا ولە 31 ی کانونی یەکەمی 1921 داگیری دەکاو رایگەیاند کە ئەرمینیا بەشێکە لە یەکیەتی سۆڤیەتی .

ئەوەبو دامە زراندنی حکومە تی دوای قە وقاسی راگە یاند کە بریتی بو لە ئەرمینیا وئازەربایجان وگورجستان ، لە 1926 لە دەستوری نوێی وڵات بە تەواوەتی هەڵوەشایەوە ناونرا بە - یاسای بنەڕەتی دەوڵەتی سۆڤیەتی – کە بەوپێیە دەوڵەتی سۆڤیەتی راگەیەندرا وئەرمینیاش لە بچوکترین ئەو 15 دەوڵەتە بوو کە یەکیەتی سۆڤیەت یان پێک دەهێنا ، ناوەکەشی بوو بە کۆماری ئەرمینیای سۆڤیەتیی سۆشیالیست .

لەگەڵ ئەوەی بچوکترین دەوڵەتی یەکیەتی سۆڤیەت دەبێ بەڵام رۆلێکی مەزن لەو یەکیەتیە دەبینێ ، ئەوەتا لە 15 ی تەموزی 1964 (ئەناتاتیس میکۆیان) بە سەرۆکی کۆمارەکانی یەکیەتی سۆڤیەت هەڵدەبژێردرێت (ئەم سەرۆکە بەهۆی دەستپاکی ودلسۆزیەوە لەلایەن هاوڵاتیانی سۆڤیەتەوە ریز وپایەیەکی تایبەتی پەیدا دەکا) یەکێک لە خزمانی دەستی هەبوو لە گەشە پێدانی پیشەسازیی ووڵات (ئەردیم میکۆیان) بە هاوکاری دۆستێکی تری کە ناوی میخائیل یوسفدڤیچ گرۆڤیچ بوو یە کەم فڕۆکەی شەڕکەریان داهێنا بەناوی فڕۆکەی (میگ) کە ناوەکەش پێکهاتوە لە یەکەم پیت لەناوی هەریەکەیان .

ئەرمینیا لەژێر سیستەمی نەخشەی ئابوریی سۆڤیە تی توانیی پە رە بە کەرتی پیشەسازیی خۆی بدات وبەر هەمی پیشەسازی بۆ سەرجەم وڵاتەکانی سۆڤیەت بنێرێ لە بەرانبەریش دا کەرەسەی خاویان لێ وە رگرێ بۆ سود وە رگرتن لە دروست کردنی کاڵاو کە لوپەلی پیشەسازی و کشتوکاڵی دا . دوای ئازادی ئە رمینیا بە ئاراستەیەکی تەسکەوە روی لە کشتوکاڵ کرد بەڵام نەک وەکو کۆمارەکانی تری سۆڤیەتی لە رێگەی هەرەوەزی کشتوکاڵی و پیشەسازیی مەزن .

ئێستاش ئە رمینیا لە و وڵاتانە دەژمێردرێت کە پشت بە هاوردەکردنی کە رەستەی خواردەمەنی دەبەستن لەگەڵ کەمی عەمباری کانزا وەکو زێر وبۆکسێت .

کێشەی نێوان ئە رمینیا وئازە ربایجان لە هەرێمی ناگۆرنۆ کاراباغ کاری خە راپی کردۆتەسەر رەوشی ئابوریی ئەو وڵاتەو سیستەمی مەرکەزیی سۆڤیەتیش .
لە سەرەتاکانی نە وەدی سە دەی رابردوو و لە 1994 ئەرمینیا بە رنامەیەکی ئابوریی توکمەکراوی ئامادە کرد ئە مەش بە سەرپەرشتی سە ندوقی کاشی نێودە وڵەتی بوو کە بەهۆیەوە داهاتی تاکی ئە رمەنی بە رێژەیەکی بە رچاو گۆڕانی ئە رێنیی تێ کە وت ، ئەوەبوو لە ساڵەکانی نێوان 1995 تا 2000 توانیی کەرتە تایبەتیەکان بە تایبەتمەندی بکا و ئەو کەلێنە شی پرکردەوە کە لە بواری کەرتی وزەی ئەتۆمی دا هە بیوو کە لە میتسابۆر دروستی کردبوو ، بە ڵام کە رتی بازرگانی بە هۆی قە یرانی سامانیە وە زیانی پێکە وت سەرباری نارێکی بودجە ی ساڵانەی ، چونکە ئەرمینیا سێ بەقەدەر ناردن هاوردەی هەیە بەڵام هاوکاریە نێودەوڵەتیەکان کەمێک لە نەهامەتیە کانیان کەم کردونەتەوە .
ئێستا لە گرنگترین پیشە سازیەکانی ئە رمینیا بریتیە لە : دروست کردنی کە لوپەلی رێکخستی کانزاو مۆتۆری کارە باو تایەی ئۆتۆمبیل وجلوبە رگ و کاڵای تری ئارموش و پارچەی تر جگە لە مادەی کیمیاوی و پیشەسازیی ئەلەکترۆنیی وورد و ...هتد گەشەبونی بەرهەمی پیشە سازی بە پێی مە زندەکانی ساڵی 2000 دەگاتە 5% ئەمە رێژەیەکی باشە ئەگەر لەگەڵ وڵاتە تازە جیابوەکانی تری یەکیەتی سۆڤیەت بەراورد پێ بکەین .

*   *   *

پەیوەندیە مێژوویی یەکانی کوردی – ئەرمەنی

هەر لەکاتی گەیشتنی کاروانی کۆچبەرانی تیرەی ئاری بۆ گردۆلکەکانی ئێرانی وئەرمەنی لە ناوچەی قەوقاس لە کۆتایی سەدەی دووەم و سە رەتای سەدەی یەکەمی پێش زاینی دا ، کورد وئەرمەن بەشێکی گرنگی دانیشتوانی ئەو ناوچەیان پێکهێناوە ، بەهۆی نەبونی سنور لە نێوان ئەو تیرەو نەتەوانەدا لەو ناوچانە هامشۆی بێ سانسۆر وپە یوەندیی کۆمە لایەتی وئابوریان هەبوە وبەهۆی ئەوەی هەمویان لە ژێر دەسەڵاتی یەک دەوڵەتەوە حوکمڕان کراون بەتایبەت لە سەردەمی ئیمپراتۆریەتی ئاشوری ، دە بینین ئەم گەلانە لە زۆر روی کۆمەلایەتی وکەلتوری وئابوری لەیەک دەچن .
دیارە بونی ئەم شێوە جوگرافیایەی ئەو ناوچەیەش کاریگەرو رێخۆشکەر بوە بۆ بەستنی پەیوەندیی کۆمە لایەتی و ئابوری لە نێوانی گە لانی ناوچە کە هەندێک جاریش وا ڕێک

کەوتوە کە پەیوەندیی سیاسیی نارەوا لە نێوانیاندا دروست بونە ، چۆن هە ندێک فاکتەر هەبونە بۆ لە یەک نزیک بونە وەی گە لانی ئە و ناوچە یە ئاوەهاش فاکتە ری لە یەک دورکردنەوەی هەندێک لە چینەکانی گەلانی ناوچەکەش بونیان بووە .
ئەم گە لانەش وە کو گە لانی دراوسێیان پە یوەندیەکانیان بە چەند قۆناغێک دا تێپە ریون هەندێک جار بەخۆشی بووەو هەندێک جاریش بە ناخۆشی ، ئەوکاتانەی پەیوەندیەکانیان بە دۆخێکی گرژی وناکۆکدا تێدە پەرین دیارە کە هۆکاری ئابوری وسیاسی هۆکاری سەرەکی بونە لەم ناکۆکیانە یەکنەگرتنەوەی بەرژەوەندیەکان دەبونە مایەی لەیەکترازانیان .
مێژوو نوسی ئە رمەنی موسا خورینی کە لەسەدەی پێنج وسە رەتاکانی سە دەی شە ش دا ژیاوە ئاماژە بەوە دەکات کە مار واتە میدیەکان واتە کورد لە دەوروبەری روباری ئاراکس لە سەردەمی دیکران پادشای مە زن لە 140- 55 پ.ز بونیان هە بوە ، ناوبراو ئە و ناوچانەی دەست نیشان کردوە کە کوردەکان لێی ژیاون ، زۆر بە ڕونی دەڵێ ئەو کەسانە (مەبەستی کوردە- وەرگێر) لە ڕوی رۆژ هە ڵاتی چیای ئارارات دەژیان هەندێکیشیان لە کەنار روباری ئاراکس بون بە شی سێیە میشیان لە ناوچەی سە روکانیی روباری کارنی دەژیان کە لە سەرچاوە ئیسلامیەکان پێی دەوترێ روباری کورد ، لە تەنیشت (دوین) ی پایەختی ئەرمینیای کۆن .
هەرچەندە کورد و ئەرمەن بەشدارن لە پێکهێنانی (ئەورارتۆ) کە هەردووک گەل لەسەر ئەوە کۆکن کە لە بنەڕەتدا دەچنەوە سەر ئەم رەگەزە بەڵام پەیوەندیە راستەوخۆکانیان بۆ ئەوکاتە دەگەڕێتەوە کە دەوڵەتی میدیەکان بە هاوپەیمانی لەگەڵ دەوڵەتی کلدانیەکان (بابلی) توانیان ئیمپراتوریە تی ئاشوری لە 612 پ.ز بروخێنن و سامان وموەتە لەکاتە کەشی لە نێوان خۆیاندا دابە ش کە ن ، ئە وکات ئیتر ناوچە ی ئەرمەنەکان دەکەوێتە ژێر دە سەڵاتی میرە ئەرمەنە خۆجێیەکان کە لە ژێر دەسەڵاتی ناراستەوخۆی میدیەکان دەبردرا بەرێوە ، ئەوکات حاکمە کان لە خەڵکی ناوچە کەو لە ئەرمەنەکان بۆیان دادە مەزراندن بە مەرجی ئەوەی دلسۆزی ولایە نگرییان بۆ سیاسە تی دە وڵەتی میدیە کان هە بێ و سە رانەو باجی دارایی وسەربازیش بە دەوڵەتی میدیەکان بدەن .
کزنفون مێژوو نوسی یۆنانی لە پەرتوکەکەیدا بەناوی(کورش نامە) ئاماژەی بەوە کردوە کە ئەرمینیا لە سەردەمی ئیمپراتوریە تی میدی دە وڵەتێکی سە ربەخۆ بوو بە ڵام سە ربە دەوڵەتی میدیەوە بوو ، هە روەها ماسا خورینی مێژو نوسی ئە رمەنی دەڵێ : (ئێمە لە سەردەمی هایک دا نازناوی پادشامان نە بوو میرمان بە کار دە هێنا بە ڵام ئە م نازناوە ئەرباکس پادشا ی میدیە کان بە ئێمەی دا ئە و کاتە ی میری ئە رمەنیەکان (باروێرە) ی نازناوی پادشای پێدا و کرایە پادشای ئێمە . هەندێک سە رچاوە ی مێژوویی شتێکی تر دەڵێن ، دیاکۆنۆف ی توێژە رەوە لەسەر زاری کزنفۆنە وە دەگێرێتەوە دەڵێ : یەکێک لە پادشاکانی ئەرمەنی بەناوی(ئایات) لە پادشای دەوڵەتی میدیەکان یاخی دەبێ و رو لە شاخ دەکا چونکە رازی نابێ سە رانەو باج بە دەوڵەتی میدیەکان بدات ئە وسا پادشای میدیە کان ئستیاک سەر کردەیەک بەناوی کۆرش بۆ گرتنی دە نێرێتە سەری ، کورش هێرش دە باتە سەر ئە رمینیا کە پەیمانی پێدابو پادشای یاخی بووی بۆ دە ستگیر بکا ، دوای ئە وەی کۆروش دە گاتە ئەرمینیا بە دوای پادشای یاخیبودا دە نێرێ کە لە رەفتارەکانی باوکی دەرنەچێ وسە ر بۆ رێنماو فە رمانەکانی پادشای میدیە کان بنوێنێ سە رانەو باجە کان بە رێکی بدات ، بە ڵام ئەیات پادشا ئەم داخوازیە رەت دەکاتەوەو خۆی لە قەڵاکانی چیاکە دا

قایم تر دە کا ، خانە وادەو سامان و مومتە لەکاتەکەی دەکەوێتە بەردەستی کۆرش و تاڵانی دەکا بە م شێوە یە دوبارە ئەرمینیا دە کەوێتە ژێر دە سەڵاتی میدیە کان ودە یکەن بە ئوردوگایەکی سەربازی خۆیان .
ئەمەو دوای ئە وەی کۆرش ئیمپراتۆریە تی میدی لە ناودەباو ئیمپراتۆریە تی(ئەخمینی) دادەمەزرێنێ کە لە سەرچاوە یۆنانی وفارسیە کانی کۆندا بە ناوی (ئیمپراتۆریەتی ئەخمینیی – میدی) دێتە ناسین . کۆرش کورێکی خۆی دە کاتە حاکمی ئەرمینیا ومیدیا ومەملکەتی کادوسین ، بەم شێوەیە کورد وئەرمەن کەوتنەوە ژێر دەستی یەک فەرمانڕەوا .
ئەمە بوە مایەی ئەوەی کە هەردوکیان (کورد وئەرمەن) پەیوەندیەکانیان خۆش کەن لە پێنا و دژایەتی و بە رگری کردن لە دەسەڵاتی ئەخمینیی زال و نوێدا ، ئە وەبو ئەرمەنەکان پشتگیریان لە شۆڕشی (فرۆرتیش) ی میدی کرد کە دژی داریۆسی یەکەم – دارا – ی پادشای ئەخمینیەکان هەلگیرساند ، فرۆرتیش بە ر لەوەی ببێتە حاکم لە هەرێمی ئەرمینیا وکوردئین هەر لەسەر پایەکەی مایەوە تا لە ساڵی 338 پ.ز کە بەتەواوەتی هاتە سەر تەختی حوکمڕان .
فرۆرتیش هاوپە یمانیی لە گەڵ ئە رداشیشی حاکمی ئە رمەنەکان بە ست وتوانیی دە ست بگرێ بەسەر میدیاوە ، ئەرداشیش یش توانیی دەست بگرێ بەسەر ئەرمینیا ، بۆیە دەبینین داریوس لە توانایدا نەبوو ئەو دوو شۆڕشە لەناو بەرێ دوای ئەوەی کە توانیی بەسەریاندا زالبێ ، یادی لە ناو بردنی هەردوو فرۆرتیش وئە رداشیش ی لە بەردی (بەهیستۆن) زیندوو کردەوە.
دواتر هە ردوو ناوچە کانی ئە رمەنی وکوردیی یە کخستن و راستە وخۆ خستنیە ژێر دەسەڵاتی ئەخمینیەکان تا کۆتایی هاتنی ئەخمینیەکان لە ساڵی 331 پ.ز .
دوای ئە وەی ئە سکەندەری مە قەدۆنی لە ساڵی 331 پ.ز و لە شەڕی ئە ربیل ئیمپۆراتۆریەتی ئە خمینیەکان لە ناو دە با دە ست بە سەر زۆربە ی ناوچە کەدا دە گرێ و مومتەلەکات وسامانەکانیان دەخاتە ژێر دەستی ئەغریقیەکانەوە کە تەمەنیان ئەوەندە درێژ نەبوو . لە ئەنجامی مردنی کتوپری ئە سکەندەر لە 323 پ.ز دابە ش بونی ئیمپراتۆریەتەکەی هەریەک لە (میدیا – وڵاتی کوروئین – کوردستان) و ئەرمینیا بونە بەشی فەرماندەکەی کە ناوی سلوقس بوو دامە زرێنەری دە وڵەتی رۆژ هە ڵاتی بوو لە چەشنی یۆنان ئەم دەوڵەتە بە ناوی دەوڵەتی سەلوقی ناسرا . بەڵام شۆڕشی زۆربەی گەلانی ئەو ناوچەیە نەتوانرا لە ناو ببردرێن . ئەوەتا لە ناوەڕاستی سەدەی سێیەمی پ.ز تیرەکانی ئاری لە ناوچەی بارثوا لە رۆژ هەڵاتی ئێران توانیان سە لوقیەکان لە ناوچەکەیان وەدەرنێن و دەوڵەتی خۆیان بە ناوی دەوڵەتی برثی دابمە زرێنن کە لە سەرچاوە فارسیەکاندا بەناوی دەوڵەتی ئەشکانی یا (ئەشک) دێتە ناسین ئەمەش بۆ ناوی دامەزرێنەری دەگەڕێتەوە کە ئەرشاکی یەکەم بوو لە 248 – 246 پ.ز حوکمڕانیی کردوە .
ئەگەر دەوڵەتی بەرثی شوێن دە وڵەتی ئەخمینیی گرتبێتە وە دوای ئەوەی ئەو زیانانە ی لە ئەسکەندەرمەقەدۆنیەوە پێی گەیبیون هەموی قەرەبوو کردنەوە بەڵام لەروی حوکمڕانیەوە لەگەڵ برثیەکان جیاواز بوو ،چونکە ئەم حوکمڕانی هە رێمەکانی بۆ خە ڵکەکە جێهێشت و رێگەی پێدان بە پێی کەلتورو یاسای تایبە ت بە خۆیان حوکمڕانی لە ناوچەکەیان بکەن بە هێشتنەوەی مافی ئەوەی کە سەربە پادشای برثی و تیسفونی پایتەختەکەی بن .

هەر لە سەدەی یەکەمی پ.ز ەوە ئەم دەوڵەتە کەوتە ململانێیەکی دورو درێژ لە گەڵ ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی . ئەوەبوو هەندێک ناوچە باتەیبەتی ئەوانەی دەکەوتنە سەر سنوری نێوان هەردوو ئیمپراتوریەتەکە دۆخێکی تایبەتیان هەبوو ، ئەبینین کە هەر یەک لە ئەرمەن وکورد بەشێکی زۆریان لە ئازادی هەبوو ئەمەش بەهۆی ئەوەی هەردوو ئیمپراتۆریەتەکە هەوڵی لەخۆنزیک کردنەوەی میرو سەرکردەکانیان دەدا بەتایبەت لەکاتی قەیران وکاتە تەنگاویەکاندا.

ناوچە کوردی وئەرمەنیەکان خەڵکانی ناوچەکە خۆیان حوکمڕانیان دەکردن (لە کۆتایی سەدەی دووەم و سەرەتای سەدەی یەکەمی پ.ز لەگەڵ فراوان بوونی دەسەڵاتی برثیەکان ئاسیای بچوک وئەرمینیاو کوردستان دەبنە سەنتەری ململانێکانی نێوان ئیمپراتوریەتی برثی ورۆمانی ، ئەمەش بوە هۆی ئەوەی هێزێکی نوێ لە ناوچەکە سەر هەڵبدات ئەویش شانشینی ئەرمەنی بوو – دووەم شانشینی ئەرمەنی لە ساڵی 189پ.ز – کە بە هاوکاری پادشای برثیی میهردادی یەکەم توانیی یەکەم جار باکوری کوردستان داگیر بکا و دواتریش باشوری کوردستان ، ئەوکات دیکران پادشای دووەم پایتەختێکی نوێ دروست دەکا بەناوی دیکران کیرتا (میافارقین ی ئێستا) لە لێواری چەپی روباری دیجلەی نزیک شاری دیار بەکر (ئامەد) .

لە ساڵی یەکەمی بەر لە زایینی بەپێی پەیماننامەیەکی ئاشتەوایی لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی رۆمانی دەوڵەتی برثی دەست لە کەرتی ئەرمینیا وکوردستان هەلدەگرێ بۆ بەرژەوەندی حکومەتی رۆما . بەڵام برثەکان لە سەردەمی کودەرز پادشا لەم پەیماننامەیە پاشگەز دەبنەوە ، بۆیە قەیسەری رۆمانی نیرۆن هێرشێکی مەزن دەکاتە سەر ئەرمینیا وکوردستان و داگیریان دەکا ، دواتر هەردوولا لە ساڵی 66 پەیماننامەی رەهاندیا مۆر دەکەن کە بەپێی ئەو پەیماننامەیە هەردوولا دان بە مافی نەتەوایەتیی ئەرمەنەکاندا دەنێن بەمەرجێ بارثیا پادشایەک بۆ ئەرمینیا دەست نیشان بکاو رۆمیش پیرۆزباییان لێ باک ، واتە لەگەڵ ئەوەی کە هەردوولا دانیان بە سەربەخۆیی ئەرمێنیا نا بەلام هەردولایەکەش بون بە راسپاردە بەسەر ئەرمینیاوە.

لەم قۆناغەو لە سەدەی یەکەمی زایینی دا هە ریەک لە ئەرمینیا وکوردستان لە لایەن تیرەکانی ئالان و منیتا و کە رجەوە روبەڕوی هێرش بونەوە *{ ئالان تیرەیەکی کۆچەری مەڕدارن لە دەشتاییەکانی باکوری دەریای قەزوین و قەوقاس دروست بونە هەندێکیان لەگەڵ کوردا تێکەڵاویان هەیە، بەڵام کەرج واتە گورج گورجیەکانی ئێستا دەگەیەنێ ، بۆ زیاتر زانیاری دەتوانن بگەڕێنەوە بۆ (بەیەک گەیشتنی نەوەکانی کورد و ئالان لە وڵاتی ئەلباب و شیروان ی د. جەماڵ ئەحمەد رەشید) }* .

لەم هێرشانەدا تاڵان وکاولکاریەکی زۆریان بەسەر کوردو ئەرمەنەکاندا هێنا بەهۆی ئەوەی حکومەتی ئەشکانی (برثی) هیچ بەرگریەکی لێ نەدەکردن ناچار خەلکی ناوچەکە بەم ئەرکە هەلسان و بەرگریان لە خۆکرد ، بەو پەڕی ئازایەتیەوە بەرگریان لە سەرو ماڵی خۆیان کرد تا رێگە یان نەدا دەست بگرن بەسەر ناوچەکەیانەوە ئەمە لە ئەنجامی ئەو هاوکاری وبەرگریەی نێوان کوردو ئەرمەن بوو.

لە دوایین کاتەکانی سەردەمی دەوڵەتی برثی کوردستان وئەرمینیا گەڕانەوە ناو مەیدانی روداوەکان و بە تەواوەتیش بۆ مەیدانی شەڕی نێوان برثی و رۆمەکان ، زۆربەی ئەرمینیا وکوردستان لە 161 کەوتە ژێر دەسەڵاتی رۆمەکانەوە ، هەموو هەوڵەکانی برث وکوردو

ئەرمەنەکان شکستیان خوارد لە گێرانەوەی ناوچەکانیان بۆ ژێر دە سەڵاتی خۆیان ، ئە مە بوە فاکتەریکی باش بۆ پتەو بونی پەیوەندیەکانی نێوان کورد وئەرمەن ، لە هەموو مێژودا کەس ئەوە ناگێڕێتەوە کە رۆژێک لە رۆژان گرژی یا بەگژیەک داچونێک لە نێوان کورد و ئەرمەن روی دابێ.

لە 224 ئەردەشێری یەکەم بەسەر دەوڵەتی برثی دا زال بوو دەوڵەتی ساسانیی دامەزراند (ئەم ناوەش بۆ ناوی باپیرە ی ئەردەشێر دەگەرێتەوو) دوای ئەوەی ئەردەشێر جێپێی خۆی قایم دەکا فراوانی بە ناوچەکانی ژێر دە سەڵاتی خۆی دە دا بەم شێوەیە دەتوانێ زۆربە ی وڵاتی ئە رمەن و کوردئین (کوردستان) بخاتە ژێر دە سەڵاتی خۆی ، بە ڵام دواتر هەردوکیان بە یەکەوە دژی شاپوری پادشای ساسانیە کان شۆ ڕشیان هە لگیرساند (شاپور جێگرەوەی ئەردەشێر بو لە پادشایەتی) شاپور بەکارایی کەوتە لەناوبردن وکپ کردنی شۆڕشەکەو لە ساڵی 242 هەموو وڵاتی ئە رمینیا وکوردستانی جارێکیتر خستە وە ژێر دەسەڵاتی حکومە تی ئێرانی نوێ ، دواتر رۆمە کان هاوکاری تیردادی پادشای ئەرمەنەکانیان کرد بۆ گە ڕاندنەوەی وڵاتەکەیان وکوردستانیش لە گەڵی ، ئە مەش ئەوکاتە کرا کە فەرماندەی رۆمەکان کلیرۆس هاوکاریی کردن وتوانیی شکست بە نرسیی پادشای ساسانیەکان بێنێ بە ڵام جارێکی تر دە سەڵاتی فارسە کان لە سەردەمی شاپور ی پادشای ساسانیەکان دەگەڕێتەوە.

دوای ئە وەی ئە رمینیا بڕوا بە ئاینی کریستی دینێ هە رچەندە ئەرمینیا یە کەم دە وڵەت وپادشا دەبێ کە بڕوا بە ئاینی کریستی دێنێ بە ڵام ئەمە نابێتە هۆکارێک بۆ هە لگیرسانی شەڕی ئاینگەرێتی لە نێوان کوردو ئە رمەنی کە ئەوکات کوردەکان هەمویان زەردەشتی بوون ، بە ڵام دوای ئە وەی ئیمپراتوری رۆمانی بڕوا بە ئاینی کریستی دێنێ و لە 380 بڕیار دەدا کە ئاینی کردیستی ئاینی فە رمیی دەوڵەتە هەروەها خۆی وەکو پارێزەری هەمو کریستەکانی دونیا دە ناسێنێ ئە رکی پاراستنی ئە وان لە ئەستۆی خۆدە گرێ ، دیارە کە دەوڵەتی ساسانیش کریستەکانی دەچەوساندەوە ئەمانە بونە هۆکاری ئەوەی کارو کێشەکانی نێوان ساسانی و رۆمانیەکان ئالۆزتو وقورس تر کەن ، دیارە ئەمەش رەنگ دەداتەوە سەر رەوشی کورد وئە رمەنەکان ، کوردە کان کە زۆربەیان زە ردەشتی بوون و چینی پیاوە ئایندارەکانیان هەموویان زەردەشتی بوون لەگەڵ ئەمەش مێژوو هیچ کارەسات وکێشەیەکی ئەوتومان بۆ ناگێرێتە وە کە لەنێوان کوردو ئە رمەن بە هۆیەوە یا بە هەرهۆیەکی ترەوە رویدابێ .

لە سەردەمی ئیسلامیش دا کە زۆربەی کوردە کان بڕوایان بە ئاینی ئیسلامی هێناو ئەرمەنەکانیش لەسەر ئاینی کریستی خۆیان مابونە وە ، پەیوەندیەکانی نێوانیان لە هاوکاری وخۆشگوزەرانی بەولاوە هیچی ترمان بۆ ناگێڕێتە وە ، چارەنوسی کوردو ئە رمەن لەو کاتەوە هەر بەیەکەوە بەستراوەتەوە ، دەبینین کە ئەوساش یە ک فە رمانڕەوا حوکمڕانی هەردوو وڵات ونە تەوەی کردوە یا هە ردولایان هە رێمی ئە رمەن وهە رێمی چیاکان (کوردستان) سەربە یەک لایەنی راسپاردەو ئیمپراتۆر بونە .

کوردو ئەرمەن بەیەکەوە روبەڕوی هێرشەکانی تورک وتەتەر ومەگۆلەکان بونە بەیەکەوە توشیان بە توشی کاولکارو خاپورکاران بوە ئەوەی هاتە سەر کوردستان لە کوشتن وبڕین وکاولکاری هاتۆتە سەر ئەرمینیاش ، ئەمە بۆتە مایەی ئەوەی کە هەردوکیان ببنە خاوەنی یەک چارەنوس و یەک هەست .

له ساڵی 1071 دوای جەنگی مەلازگر وولاتی ئەرمینیاو کوردستان ووردە ووردە کەوتە ژێر دەسەڵاتی ئەلب ئەرسەلانی سەلجوقی هەرچی میرنشینی کوردی وئەرمەنیی لە ئارادا بون لەو ناوچەیە بونیان نەما وسڕانەوە و ولاتەکە هەمووی کەوتە ژێر دەسەڵاتی سوڵتانی سەلجوقی .{ *سەلجوقیەکان تیرەیەکی تورکن لە سەدەی دەیەم لە ناوچەکانی تورکستانەوە کۆچیان کردوە تا لە دەوروبەری دەریای قەزوین نیشتەجێ دەبن ، ناوی سەلجوقیان لە ناوی باپیرێکیانەوە بۆ ماوە تەوە کە سەلجوق کوڕی دەقاق دە بێ ، لە ناوەڕاستی سەدەی دوانزەهەم دەست دەگرن بەسەر دەوڵەتی عەبباسی .*

بەهۆی نەبونی سەرچاوەی تەواو لە ماوەی سەردەمی وەدەرکەوتنی ئیسلامەوە لەسەر پەیوەندیەکانی کوردو ئەرمەن ناتوانین بە تەواوەتی و بە ووردی روداوەکانی و پەیوەندیەکانی ئەوسا دیار بکەین ، تەنها لە روانگەی ئەو پەیوەندیانە نەبێ کە لەگەڵ میرنشینە کوردیەکانی سەردەمی دەوڵەتی سەفەوی و عوسمانیدا هەبوە نیشان بدەین بەڵام گرنگ ئەوەیە کە ئەوەی ئەوسا بوە پەیوەندیی دۆستانەو هاوکاری کردنی یەکتر بوە.
لە هەزارەی یەکەمی پێش زاینی بونی کورد لە ناوچەی قەوقاس دیارو رون بوو بە تایبەتیش لە ناوچەی ئەرمینیا ، بە رونتر جیاوازیان لە سەردەمی ئیسلامیەوە بەدی دەکرا مەقدسی لە پەرتوکەکەیدا بەناوی (باشترین دابەش لە ناسینی هەرێمەکان) دا دەڵێ (لە کاتی توێژینەوە لەسەردۆخی هەرێمی ئەرمینیا و گەیشتنی سوپای حەبیب کوڕی موسلمە بۆ شاری (دڤین – دبیل)ی پایتەختی ئەرمینیا دە بینین کە سەرەڕای ئەوەی نەسارەکان - مەبەستی ئەرمەنەکانە - لەو شارەدا زۆرینە بون ئەوساش کوردەکان ئەو شارەیان دەبرد بە ڕێوە) .
هەروەها بەلاذری لە پەرتوکەکەیدا بەناوی (ئازاد کردنی وولاتەکان) دا باس لە بونی رەگەزی کورد دەکات لە ئەرمینیا دەڵێ : (حەبیب کوڕی موسلمە کاتێک هاتە ئەردەساتکە گوندێکە بەناوی قورمز، روباری کوردی بریبو لە مەرجدییل دابەزی ، ئەسپەکانی لەوێ بڵاوە پێ کرد تا دە رگای لێ گرتن ومە نجەنیقی بۆ داگرتن یەک یەکەی تێ هاویشتن تا ئەوکاتەی داوای خۆوە دەست دانیان دا و متمانە یان پێدان بە لایەنگری کردنیان ، ئەوسا ئەویش پەیمانی پاراستنی پێ بەخشین وئەم نوسراوەی بە ناوی نوسراوی ئاشتەوایی دەبیل ی بۆ خوێندنەوە:

بسم الله الرحمن الرحيم

(ئەم نوسراوە لە حەبیب ی کوڕی موسلمە وەیە بۆ نەسارەکانی خەڵکی دەبیل ومەجوس و(مەبەستی زەردەشتیەکان بوو کە کوردەکان بون) جوەکانیشیەتی .ئامادەو نا ئامادەبوەکانی ، من ئەتان پارێزم ئەمانەت دەدەم بە ئێوەو کەلیساو سەرو ماڵتان بە شورەی شارەکەشتانەوە پێتان دەڵێم ئێوە پارێزراون ئێمەش لەسەرمانە پەیمانی خۆمان بگەیەنینە سەرو لە وتەکانمان راست گۆ بین ئە گەر ئەوەی لە سەرتانە لە سەرانەو ئەرکەکانتان گەیاندتانە جێ خوا شایەدی وتەکانمانە.)
دواتر لە ئەنجامی لاوازبونی دەوڵەتی عەباسی وزاڵ بونی هێزی فارسی و خەریک بونیان بە کاری ململانێ وپیلانگێریەوە ، دەست لەسەر ئەو ناوچانە هەڵگیرا کاروباری وڵات پشتگوێ خران ، بۆیە هێزە کوردی و دلیمەکان لە باشوری دەریای قەزوین بەرگریان لە ناوچەکە کردو بە رەنگلوی داگیرکەران بونەوە (ئەوان ئەو بۆشاییە سیاسیەیان پڕ کردەوە کە لاوازی خەلافەتی عەبباسی دروستی کردبوو) بەتایبەت تەتەرو

مەگۆلەکان ، لە ئەنجامی ئەو لاوازیەش کۆمەڵێک حکومەتی خۆجێی دروست بوون لەوانە دەوڵەتی شەدادی (کورد بوون – وەرگێر) کە لە ئەرمینیا دامەزراو ماوە ی زیاتر لە سەدەیەک وچارەکێک درێژەی هەبوو ، ئەمەش نیشانەیەکی تری تەبایی و خۆش پەیوەندیی نێوان کورد وئەرمەنەکان بوو . (مێژو نوسەکانی عەرەب ستایش وخەسلەتە باشەکانی ئەم رەگەزەیان ئاماژە پێداوە کە لە رەسەنی کورد بوون ، بە دادپەروەری وچاکە ی فەرمانرەواکانیان هەڵداوە کە بێ جیاوازی لە گەڵ خەڵکی رەفتاریان دەکرد) ئەم رەفتارە باشانە بونە مایەی ئە وەی ئە رمەنەکان ستایشی ئە م حوکمڕانانە بکەن وژنخوازی و خزمایەتی لە نێوان کورد وئەرمەنەکان بە تایبەت خانەوادەی بەقرادۆنیەکان دروست بێ .

دەوڵەتی شەدادی لە ساڵی 951 لەسەر دەستی محمد کوڕی شەداد کوڕی قرتق دروست بوو سەرەتا شاری کنجە (جنزە ی کرد بە پایتەخت کە دەکەوێتە خواروی شاری یەریڤانی ئێستا بە 25 کم (بۆ دامەزراندنی دەوڵەتەکەی کوردەکانی نیشتەجێی ئەوێ هاوکاریی زۆریان کرد) دواتر پایتە ختەکەی لە کنجەوە گواستەوە بۆ پایتە ختی ئەرمەنەکان (دوین) *} وا مەزندە دەکرێ کە شاری جنزە یا کنجە هەمان شاری دوین بێ کە باوکی سەلاحەدینی ئەیوبی لەگەڵ خانەوادەکەی ئەوکاتەی لە سەردەمی شەدادیەکان روی تێکردوە لێی ژیاوە ، ئەم شارە پایتەختی کۆنی ئە رمەنەکان بوو بەڵام دواتر شە دادیەکان کردیان بە پایتەختی دەوڵەتی کوردیی ئیسلامی ئە مە بەر لەوەی بۆ پایتە ختەکەی تری خۆیان بچن کە (ئانی) بوو ، شاری جنزە لای روسەکان لە ساڵی 1804 موەو بە یلیساو تیبول دەناسرێ تائێستاش خەڵکی ئەوو شارە بە کنجە ناوی دە بەن {* خۆیان ، بنە ماڵەیەکی تری شە دادیەکان حوکمڕانیان کرد لە شاری (ئانی) کە پایتەختێکی تری ئەرمەنیەکان بوو .

دوای ئەو ئێتر کوڕەکەی فەزلی یەکەم (985 – 1031) حوکم دەگرێتە دەست کە 47 ساڵ حوکمڕانی دە کا ، لە سەرچاوە ئیسلامیەکان بە فەزلیان ناو دە بەن بە لآم سە رچاوە ئەرمەنیەکان بە (بدلون) ناویان دەبەن کە حوکمی لە بەشێ هەرە زۆری ئەرمینیا کرد کورەکەشی (ئەبو ئەسوار) *} لە کلتی گەڕان بەدوای رەگەزی ئەو ناوە (ئەبو سوار) دەبینین کە ئەمە ناوێکی کوردیی رەسەنە واتە سوار بەمانای (فارس) ی عەرەبی دێت {* کچی ئە شوەتی بە قرادۆنی (تاشیر) دێنێ کە دەکاتە خوشکی داود ئنهۆلین ی پادشای ئەرمەنەکان بۆیە کوڕی دوەمی ناوی ئەرمەنیی لێ دەنێ کە (ئەشوەت) بوو .

دەوڵەتی دووەم ی کوردی کە کاریگەری ئە رێنیی هە بوە لەسەر پە یوەندیەکانی کوردو ئەرمەن دەوڵەتی دۆستەکی بوو ، کە لە هەندێک سەرچاوەی عەرەبی بە دەوڵەتی مەروانی ناوی دێت ، ئە م دەوڵەتە میری کورد باز کوڕی دۆستە ک لە 990 دایمەزراندوە ، شاری میافارقین ی کردە پایتەخت ئەمەش دیارە کە یەکێکە لە پایتەختەکانی ئەرمەنی کە پادشای ئەرمەنی دیکرانی مەزن دروستی کردبوو ناوی نابوو (تیکرانا کیرتا) دەوڵەتی دۆستەکی هەموو خەسلەتەکانی دەوڵەتی هەبوو پشتگیری هە رسێ دەوڵەتە مەزنەکەشی وەرگرتبوو کە دەوڵەتی عەبباسی وفاتمی وبیزەنتی بوون .

ئەم دەوڵەتە ئاسایش و ئارامیی بۆ هە موو هاولآتیانی دابین کردبوو بە بێ جیاوازی خزمەتگوزاری و پێشکە وتنی باشی بە خۆوە بینی بوو لە رێگەی کەشتیەوە بەرهەمەکانی پیشەسازیی بۆ ولآتان وە کو عێراق و ولآتانی تر دە نارد ، بە لآم بە هۆی مردنی کتوپڕی میرەکەی بلز لە ساڵی 990 توشی هە ندێک شلەژان هات بە لآم ئەوەندەی نەبرد کە بۆ دۆخی جارانی گەڕایەوە.

هەموو سەرچاوەکان ئاماژە بەو ئارامی وسە قامگیریەی ئەو سەردەمی حوکمڕ ان دەکەن ئەمەش بە هۆی گرتنە بەری ئەو سیاسەتە بێلایەنەی میرەکانیەوە بوو (لە سەردەمی ئەو میرە هیچ ئاژاوەو کارێکی ناڕەواو نادادپەروەری ئەوتۆ لە نێوان پێکهاتەکانی ئەم دەوڵەتە روی نەدابوو نە لە بواری ئاینی و نە لە بواری نەتەوایەتیەوە تەنانەت وەزیری ئەوقافی ئەوکات لە سەردەمی پادشای کۆن (ئەبو عەلی حەسەن پادشا و) وپێشتریش کوڕی شلیتای کریستی بوو .)

کاتێک دە چینە سەر ر وداوەکانی سە دەی نۆزدە هەم راستە وخۆ سە رەتا دە بێ باس لە شۆڕشی بەدرخانی ئەزیزی بکەین لە 1812 لە ناوچەی جەزیرا بۆتان کە بە مەزنترین شۆڕشی سە ردەمی چە رخی نوێ دە ژمێردرێت لە ژیانی کورد دا . ئەمە نەک لە بەر سەرکەوتنەکانی کە بەدەستی هێناوە بەڵکو لەبەر ئەو دەسکەوت وخزمەتگوزاریانەیە کە لەوماوە کورتەدا میر بەدرخان بەدەستی هێنا بوو .

میر بەدرخان لە ساڵی 1812 دێتە سەر حوکم دوای ئەوەی دەوڵەتەکە دادەمەزرێنێ کە لە ساڵی 1812 تا 1848 دەخایەنێ هە ڵدەستێ بە دامەزراندنی سوپایەکی مەشق پێکراوی نوێ لە کوردو بۆتانیەکان دواتر کارگەی چەکو عەمباری تەقەمەنیی دروست کرد ، هانی بیناسازی وئاوەدان کردنەوەی دا جەختی لەسەر دادپەروەری و یەکسانی کردەوەو لە نێوان موسلمان وکریستی و پیادە ی کرد ، باری ئارامیی لە ناوەوە پاراست دزی وجە ردەیی نەهێشت ، لە پێناو بەشداریی کارای کۆمە ڵانی خەڵک داوای کۆنگرە یەکی نەتەوایەتیی کوردیی کرد ناوی نا (پەیمانی پیرۆز) زۆربەی سەرکردە کوردەکانی لە خۆگرتبوو نەک تەنها لە تورکیا بەڵکو کوردەکانی ئێرانیش ، ئە وە بوو زۆربە ی سەرکردەکان بەپیر ئەم بانگەوازە ی میر بەدرخانەوە هاتن ، ئەم هاوپەیمانێتیەش بۆ ئەوە بوو کە هەمویان بەیەکەوە بەشداری لە شۆڕشێک بکە ن دژی ئیمپراتۆریە تی عوسمانی لە پێناو رزگار کردنی کوردستان ودامەزراندنی دەوڵەتی کوردی .

لە ئەنجامی نیانی مامە ڵەی ئەمیر وبوردن وچاوپۆشین لە رابردوو توانیی دڵی خە ڵکی ناوچەو دەوروبەری بۆ دۆزە کەی بکێشێ بە تایبەت ئەرمەنەکان کە ئەوپەری هاوکاریان لەگەڵ کرد ، ئە رمەنەکان لای میر بە درخان پایەو مەکانەتێکی تایبەتیان هەبوو بە چاوی کورد سەیریانی دەکردن ، بۆیە هەندێک لە مێژوو نوسان دە ڵێن بەدرخان پێی وابوو کە کوردو ئەرمەن بە رەچەڵەک یەکن . بۆیە ئەرمەنەکان بە حوکمی شارەزایی وبسپۆریان توانیان بەسەر هەموو کەناڵە ئابوری وبازرگانیەکانی دەوڵەتدا زال بن ، ئە مە بوە هۆی ئەوەی کە هەمو ئەرمەنەکان بچنە پالیەوەو ئەویش پشتیان پێ ببەستێ و ببنە جێی متمانەی ئەو لە هەموو بوارەکانی کار وپایەکان شوێنیان هەبوو وەکو راوێژکار(ستیبان مانوگلیان و ئەرگانیش تشالکزیان ، راوێژکاری بە درخان بوون یە کێک لە ئەفسەرەکانی ئە رمەنی فەرماندایەتی سوپایە کی کوردی بە درخانی دەکرد ، زۆربە یان شانازیان بە ئەرمەنایەتی خۆیان دەکرد لە کاتێکا کە تورکەکان ئەو مافەیان لێ قەدەغە کردبوو .

رۆژ هەڵاتناسی ئەلمانی جوهانس لیبسیوس کە لە رەوشی کورد وئەرمەنەکان بە ئاگا بوو باس لە و دۆستایە تیەی کوردو ئە رمەنەکان دە کات لە 1848 دەڵێ دۆستایە تی وپەیوەندیەکانیان ئەوەندە خۆش وتەبا بوو گەیشتبوە ئاستی ژنخوازی وتێکەلاوی یەک بوون ، کوردەکان زۆر ریزیان لە نەریتە ئاینیەکانی ئەرمەنەکان دەگرت .

کاتێک عوسمانیه کان هێرش ده کەنە سەر شۆڕشه کەی بە درخان وتێکی ده شکێنن ئەرمەنەکان لە هەڵوێسته جوامێریەکانیان پە شیمان وپاشگە ز نابنه وه شان بە شانی میر بەدرخان بەرگری دەکەن ئەو هێرشه کە عوسمانیەکان بە هاوکاری ئینگلیز کردیانە سەر کورد وئەرمەن بەیەکەوە بەرۆکیان لێ گرتبوو تا راپەڕینەکەی 1856 کە یەزدان شیر پێی هەڵسا هه مان هه لوێستیان هه بوو ئه و راپه ڕینه‌ی دوای شه ڕی قه ره‌می نێوان ده وڵەتی روسیای قەیسەری ودەوڵەتی عوسمانی کە عوسمانیەکان بە دڕندەیی دایان مرکاندەوه .

هەروەها لە راپەڕینی شێخ عبیدالله ی نه هری کە لە راپەڕینه مەزنەکانی کوردی دێتە ئەژمار لە نیوەی دوه می سه دەی نۆزده هەم ده ستی پێکرد . ئەم راپه ڕینەش بە هۆی هاوکاریەکانیانەوه پەیوەندیەکی تری پته وی لە نێوان کورد وئه رمەن دروست کرد ، سەرەڕای ئەوەی ئەوکات ئەرمەنەکان تازه ماوەیەکی کورت بوو مافی حوکمی ئۆتۆنۆمیان بە پێی پەیمانەکانی سان ستیڤانۆ لە 3 ی ئاداری 1878 و بەرلین لە 13 ی تەموزی 1878 پێ درابوو .ئەوکاتە کوردەکان بۆ ئەوەی لە ژێر حوکمی عوسمانیه کان رزگاریان بێ دوو هەوڵی رزگاربونیان شکستیان خوارد کە لە سەردەمی بەدرخانی مه زن و یه زدانشێری برازاکەی بوو ، بە ڵام بەشداریان لەو راپەڕینەدا کرد کە دوای شیری روسیی تورکی لە 1877 – 1878 رویدا کە راستەوخۆ کاری کردبوه سەر رەوشی کوردستان وئه رمینیا بەهۆی ئه وەی ببونه مەیدانی جه نگ ، هه روەها کاری کردبوه سەر ره وشی ئابور ی دەوڵەتی عوسمانی کە ئەوکات لەژێر باری قەرزی وڵاتە ئەوروپیەکاندا دەیناڵاند ، لە پێش هەمویان فەرەنسا وئینگلتەرا ، سەرەڕای ئەمانه هەموو ئەوساڵ زستانی 1878 زستانێکی ووشک ونه هات بوو قات و قڕی باری کێشابو بە سەر وڵاتدا و برسێتی وگرانی هەموو لایەکی گرتبوه وه بەهۆی بڵاو بونه وەی نەخۆشی بە هەزاران کەس گیانیان لە دەست دا ، خەڵک گونده کانیان جێهێشت و رویان لە شارەکان دە کرد حکومه ت لە توانایدا نه بوو هاوکاری ئه و خه ڵکە لێقەوماوە بکا بۆیە کۆنسولخانەکانی وڵاتە بێگانەکان بە م ئه رکه هەڵدەستان.

جەماوەر دەنگی لێ بە رز دەبوەوەو نەفرەتیان لە دەوڵەتی عوسمانی دە کرد بێ ئه وەی لە هیچ دەم کوت کردنێک بترسن . دەڵێن کاتێک کۆنسولی فه رەنسی بە بەردەمی سه رادی موسل دا تێدەپەڕێ هاوکاری ئەو حەشامەتە برسیە دەکا ئەوکات پیرێژنەک بەڕویدا دەنگ هەڵدەبڕێ دەڵێ خوا لێتان رازی بێ بە خوا ئێوه لە موسڵمانەکان باشترن چونکە یارمەتی هەژاران دەدەن . ئەم بێزاریەی جەماوەر بوه هۆی ئەوەی راپەڕین بە سەرۆکایەتی شێخ عوبەیدوللا ی نه هریێ دەست پێبکا (کە لە بنچینەدا چاوی بڕیبوه دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی) .

شێخ عوبه یدوللا نوێنه ری خۆی بۆ هه موو ناوچه کانی کوردستان ناردبوو داوای لە سەرکردە کوردەکان کردبوو کە هاوکاریی بکەن بۆ ئەوەی لە داگیرکەرانی تورک وئێرانی رزگاریان بێ و ده وڵەتی کوردی دامه زرێنن . پێی راگەیاندبون کە ئەوان (داگیرکەران) هیچ مافی ئه وەیان نیه حوکمڕانی لە کوردستان بکەن ، نوێنه ری بۆ کورده کانی روسیاش ناردبوو تا هاوکاری براک انیان بکه ن ، بۆیە شێخ بە زەروری زانی سۆزی نه تەوە دراوسێکانیش بۆخۆ بکێشێ ئه وانەی بە یەکەوه لەگەڵ کورد ده ژین وه کو ئاشوری و ئەرمەن و عه رەب چونکە هاو کێشەو هاو مه ینەتن ، (پەیوەندیی لە گەڵ سه رکردەی ئاشوریەکان کرد کە مار شەمعون بوو ئه ویش بەلێنی هاوکاریی بە شێخ دا) ، بایە خی

زۆریشی بە ئەرمەنەکان دا چونکە بەیەکەوە دەژین ئەمەو جگە لە بایەخ دان بە پشتیوانی وپشتگیریەکانی ئەوروپی بۆپرسی ئە رمەن کە دەکرێ لەم کەلێنەوە بۆ کوردیش سودی تایبەتیی هە بێ بە تایبەت دوای پە یماننامەی سان ستیڤان و (زیاتر لە بۆنەیەک شێخ رایدەگەیاند کە ئێمەو ئە رمەن براین دە بێ تە باو یە ک بین ، هە ر بۆیە ش ئە رمەنەکان پشتگیری خۆیان بۆ شێخ دە ربڕی) ، ئاسۆکانی دە ستپێشخەری هاوپە یمانێتیی کوردو ئەرمەن و ئاشوری دژی تورکە کلێ بەدی دەکران هەوڵەکانی ئینگلیز بۆ دور خستنەوەی ئەرمەن و ئاشوریە کان لەو هاوپەیمانێتیە نەزۆک بون بیانوی ئینگلیز لە و دورخستنەوەیە ئەوەبوو گوایە تەنها ئەوروپا بۆی هەیە کریستەکان بپارێزێ .

شێخ عوبەیدوللا ی نەهرێ (کە سەرکردەی تەریقەی نەقشبەندیی سەرتاسەری کوردستان بوو) شێخ لای ئە رمەن وئاشوریە کان جێی متمانە بوو بە تایبەت ئەوکاتەی لە کۆنگرەی ئامادەکاری بۆ راپە ڕین لە وەڵامی ئە وانەی دژی پە یماننامەی بە رلین بوون ووتی : تورکەکان دەیانەوێ بەدەستی ئێمە لە کریستەکان بدەن ئەوکاتەی ئەوانی لەناوبرد ئەوسا رولە ئێمە دەکن و لەناومان دەبەن ئێمەش لەوە بە ئاگاین .

شێخ لە رێنماییەکانی دا بۆ راپە ڕیوە کوردەکان جە ختی لە سەر پاراستنی سە رو گیانی بێگانەکان کردەوە بەتایبەت ئەرمەن وئاشوریەکان داوای کرد کە هەرماڵەو ئالایەکی شین هەڵواسێ بۆ ئەوەی کەس تخونی ئەو ماڵە نەکەوێ .

مینۆرسکی مێژوونوسی روسی کە لەوسەردەم ژیاوە باس لەوە دەکا کە هیچ لە کریستەکان ئازاریان لە کوردەکانەوە پێ نەگەیی بە دەقی ووتەکەی دەڵێ (هیچ لە ئەرمەنەکان زیانیان لە بزوتنەوەکەی عبیداللە پێ نەگەیی) بەڵام عبیداللە لە وە سەرکەوتوو نەبوو کە سود لە ئەوروپییەکان وەرگرێ بەڵکو نەی توانی بێلایەنیشیان کا چونکە ئینگلیز ئەوکات تازە لەگەڵ سوڵتان عبدالحمیدی دووە م هاوپە یمانیی دژی روسیا و ئە رمەن و کورد بە ستبوو ، بەرانبەر بەوە دەست لە قوبرس هە لگرێ ، لە ئەنجامی پیلانی عوسمانی وئینگلیزە کان روسیا لە پەیماننامەی بە رلین بە دەستی خاڵی هاتە دەرەوە ، بۆیە لەجیات ئە وەی ئینگلیزەکان یارمە تی شۆڕشگێرە کوردەکلێ بدە ن هێزیان لە سەر کۆکردنە وە هەروەها ئێران وتورکیاش هە مان ئۆپەراسیۆنیان کرد بە م شێوەیە راپەڕینی کوردە کان کە ئەرمەن وئاشوریەکان پشتگیریان لێ کردبون شکستی هێنا .

دوای سێ ساڵ لە شەڕو پێکدادان نە ک بە هۆی نا هاوسە نگی هێزە کانی کورد وتورکی بەڵکو بە هۆی پیلانی وڵاتانی ئە وروپی و هاوکاریە سێقۆلیەکەی ئەوروپیی ئێرانیی عوسمانی کە بۆ سوڵتان عبدولحمیدیان پێشکە ش کرد ئەم جارە کێشەی کوردو ئەرمەن بە شێوازێکی تر چارەسەر کرا ئەویش نەک لە رێگەی دیالۆگ ودانیشتن بە ڵکو لە رێگەی ئاگر و ئاسن وکوشت و بڕین وکاولکاریە وە ، دانوستانەکان کران بە ڵام بۆ کوردو ئە رمەنەکان نەبو بەڵکو بۆ جێبە جێ کردنی داخوازیە کانی وڵاتانی ئەوروپی بوو لە سەر حسابی نە تەوە بن دەستەکان ولە رێگەی راگواستن وکۆکوژیەوە بوو ، ئەم سیاسەتە زیاتر ئەوکاتە پیادە کرا کە لە 1894 خەڵکی لە دژی داگیر کە ران لە ساسۆنی چیایی راپە ڕین داوای جێبە جێ کردنی بەندەکانی پەیماننامەی بەرلین یان دە کرد (ئەم راپەڕینە سەرتاسەری ئەرمینیا ی رۆژ ئاوا ی گرتەوەو دواتر پەڕیەوە بۆ ترابزۆن و ئەرزەرۆم و تبلیس و وان ودیکراناکیرد و سیواس و ئەدەنە و کیلیکە ...) بۆ وەڵام دانەوەی ئەم راپەڕینە سوڵتان ئەوپەری توندو

تیژیی بەکار هێنا کۆی ئەو خەڵکانەی لەو کۆکوژیە سوڵتان عبدالحمید جینۆسایدی کردن لە ئەرمەنەکان گەیشتە نزیکەی 300000 کەسی سڤیل.

* * *

پەیوەندیەکانی نێوان هەردوو لایەن، لە سەدەی بیستەم

خەباتی سیاسی وچەکداریی هەردوو نەتەوەی کوردو ئەرمەن دژی چەوساندەوەی سالتانە عوسمانیەکان لە سەرەتای سەدەی بیستەم رۆلێکی باشی گێرا بۆ لە یەک نزیک بونەوەی سەرکردەی هەردوو نەتەوە . دواتر ئەم پەیوەندیە سیاسیانە رەنگیاندایەوە بۆ سەر رەوشی کۆمەلایەتی و پە یوەندیی هەمەلایەنەی هەردووک گەلی خەباتگێر . بەهۆی هاوبەشی و لەیەک چونیان لە روی چەوسانەوەوە بێبەش بون لە مافی نەتەوایەتی یان زۆربە ی جار هەماهەنگ بوون لە مەینەت وروبەرو بونەوەی زولم وستە می عوسمانیەکان هاوکار بوون .
لەسەرەتای سە دەی بیستە م بە هۆی پە یوەندیی شاندی هە ردوو لا لە روبەڕو بونە وەی پیلانەکانی عوسمانیدا بە تایبەت دوای کودە تاکەی پارتی ئیتحاد وتە رەقی دژی سوڵتان عبدولحمیدی دووە م وبلاوبونە وەی دە ستوری عوسمانیی ساڵی 1908 و راگە یاندنی یەکسانی لەنێوان گەلانی عوسمانی و بەرزکردنەوەی دروشمی ئازادی وبرایەتی ویەکسانی وگفت وبەلێنەکانی بلاویان دە کردنەوە بەم دروشمانە وبلاوبونەوەی چاپەمەنی ورۆژنامەو کۆمەلە هەرەوەزی و یانە ی ئەرمەنی وکوردی کە بانگخوازیان بۆ یەکڕیزی دەکرد یەک هەڵوێست بوون ، ئەوەندەی نەبرد پارتی ئیتحاد وتەرەقی لە بەلێن و دروشمەکانی پاشگەز دەبێتەوەو کۆمەڵەی تورک ئۆجاغی (خانەوادەی تورکی)یان دامەزراند کە بانگخوازی بۆ تاواندنەوەی هەموو گەل وپێکهاتەیەک دەکرد لەناو بۆدەقەی تورکەوە .
لە گرنگترین نیشانەکانیش راپەڕینەکەی بدلیس ی ساڵی 1914 بو کە لە سەرو بەندی جەنگی یەکەمی جیهانی رویدا ، هەر لەو ساتەی پارتی ئیتحاد وتەرەقی دێتە سەر کورسیی دەسەلات لە ئەستەنبۆل سەرکردەکانی ئەم پارتە هەموو هەلوێستە رەگەز پەرستیەکانیان گرتبوە بەر بەتایبەت بەرانبەر بەو نەتەوانەی کە کورد نین ، ئەمەش هەلوێستە لاوزەکانی تورکیایان زیاتر هێنایە لەرزین بەرانبەر بە لەشکری ئیتالیاو لیبیا کە لە 1911 شکستیان پێی هێنابوو هە روەها لە هەلوێستەکەی بەلقانیش لە 1912 کە توشی هەمان شکستیان کردبوو ، وێڕای ئالۆزی کە ش و هە وای ناوچەکە لە ئەنجامی جەنگی یەکەمی جیهانی ، نرخی کالاو خۆراک بە رز دە بێتەوەو قە یرانی ئابوریی نێودە وڵەتی سە رهەڵدەدا کە دەوڵەتەکان لە توانایاندا نە بو موچە ی فە رمانبەرو سە ربازەکانیشیان دابین بکە ن کە بوە مایەی سەپاندنی باجی زۆر لە سەر دانیشتوانی نا وچەکە ، دیارە ئەوانیش بۆیان نە دەکرا لە ژێری دەرچن .

ئا لەم کەش و هەوایەدا بوو هەندێک لە ئەندامانی خانەوادەی بەدرخانی بەتایبەت ئەندامی پەرلەمانیان حسێن پاشا *{ ئەندامی پەرلەمانی تورکیا بوو بە هۆی هەلوێستی کورد پەروەرانەی پارتی ئیتحاد وتەرەقی پارێزراوی –حەسانە- یان لێی سەندبوەوە لە بەرانبەر دەنس هەلگرتن و وازهێنانی لە هەلوێستە کوردپەروەریەکانی بڕیاری دامەزراندنیاندا وەکو والیی سوریا بەڵام ئەم پۆستە بەم مەرجارە ڕەت دەکاتەوە }* ڕەزامەندی زۆربەی سەرکردەو فەرماندە کوردەکانی وەردەگرێ بە مەبەستی دەستکردن بە ڕاپەڕین لە و شارە کوردیانە : بدلیس ، دیار بە کر، موسل ، سلێمانیە ، کەرکوک ، بۆئە وەی لەژێر چنگی عوسمانیەکان رزگاریان بێ و بۆ خۆیان قە وارەیەکی کوردی دابمە زرێنن وە کو میرنشینێکی کوردی .

بۆ کۆکردنە وەی هە موو سە رکردەو ڕێکخراوێکی کوردی هە ڵسا بە دامەزراندنێ پلاتفۆرمێکی کوردی وە کو چەتری کۆکەرەوەی ئەم کەسایەتی ورێکخراوە کوردیانە و ئامادەکردنیان بۆ ڕاپە ڕینی 1912 ناوی نا (لیژنەی ئامۆژگاری – ئەمە وەکو پارتێکی کوردی وابوو) وەکو سود وە رگرتن لەو ناکۆکیانەی نێوان تورکیاو روسیا و بۆ ئاگادار کردن و داوالێکردن لە دەسەڵات دارانی روسیا تا بە چەک وتفاق هاوکاری ویارمە تی ڕاپەڕیوە کوردەکان بدەن ، ئە م پلاتفۆرمە شاندێکیان بە سەرۆکایەتی کەماڵ بەگ بالای ڕۆینەری روسیا لە تبلیس نارد تا لە نزیکەوە گفتوگۆ لەسەر ئەم پرسە بکەن) .

بەهۆی ئەوەی سەرکردەی ڕاپەڕینەکە بایەخی ئەرمەنەکانیان لەم بوارە بەرز نرخاند بوو هەستیان بەو گرنگیە دەکرد کە ئەرمەنەکان لەم رووەوە هەیانە چونکە ەەردوولا هاوبەشن لە رووبەڕو بونەوەی چەوساندنەوەکانی عوسمانی ورۆلی ئە رمەنەکان لە ئەورووپاو ناوەوە مایەی ئەوە نیە پشت گوێ بخرێ بۆیە داوایان لە ئەرمەنەکان کرد لەم ڕاپەڕینە هاوکاریان بکەن و بە لێنی ئە وەشیان پێدان کە تەنانەت ئە گەر داواکە شیان رە ت کە نەوە ئەوساش مافەکانیان پارێزراوە و کەس بە هێچ شێوەیەک ناتوانێ دەست بۆ سەر ماڵ وموڵکیان درێژ بکات . (ئەوەبو بە نهێنیەوە مەلا خیزانی لە شاری بدلیس چاوی بە سەرکردە بەناوبانگەکانی ئەرمەن لە تاران دەکەوێ ، هاوپەیمانێتیەکی کوردیی ئەرمەنی دەبەستن ، لەسەر ئەوە ڕێک دەکەون کە ئەو ناوچانەی دوای ڕاپەڕین ئازاد دەکرێن لەلایەن کوردو ئەرمەنەکان بەرێوە دەبردرێت).

لە رۆیێکی تریشەوە دەسەڵاتدارانی تورک چاودێری هە موو هە نگاوەکانی سەرکردەی ڕاپەڕینەکانیان دەکرد لە پیلان گێران و هە وڵەکانیاندا دژی ئە م جولانەوەیە بەردەوام دەبن هەوڵەکانیشیان بۆ ئەوە بوون :

1 – کوشتن وگرتنی چالاکوان و دڵسۆزانی ڕاپە ڕینەکە ، بۆ ئە م مە بەستە چەندین کرێگرتەو و جاسوسەکانیان بۆ ناوچە کوردنشینەکان نارد تا بە کاری پیلانگێڕیەوە هەلسن ، ئەوە بوو توانیان خیرالدین بەرازی تیرۆر کەن و بەدەیان خەباتگێرو چالاکوان دەستگیر وبن بزر کەن بە مەبەستی لە بار بردنی هەوڵی خەباتگێران وسەرنەکەوتنی ئەم جولانەوەیە .

2 – هەوڵدان بۆ کە لێن خستە ناو یەکریزی ڕاپەڕیوان بە پەشیمان کردنە وەی تیرە و تایەفەکان هەرنەبێ بێلایەن یان کەن لەم ڕاپەڕینە ، تا لە پەیمانی یەکڕیزی کوردیان وەدەر نێن .

3 – هانی پیاوه ئاینیەکانیان دەدا بۆ ئە وەی فە توای ئاینی دژی سه رکردەکانی راپەڕین دەرکەن تا خەڵک لییان دور کەوێتەوە .
4 – بۆئەوەی گەنجی کورد لەم ئەرکە پیرۆزە دورکاتەوە وتواناکانی گەنجان بە فیرۆ بدا فەرمانی گشتیی دەرکرد بە ناردنی هەموو گەنجێک کە بتوانێ چەک هەلگرێ بۆ بەرەکانی جەنگ و دوریان کاتەوە لە ناوچەکە ، ئەم فەرمانەش ناونرا بە (سەفەر بەرلک) .
ئەوەبوو بەو بۆنەیە رۆژنامەی تامارات ی ئەرمەنی لە ژامارەی 1524 ی رۆژی 29 ی ئاداری 1914 ئەم رەفتار و کارە ی تورکەکان رسوا دە کا و دە نوسێ : دەسەڵات دارانی تورک گەنجە کوردەکان بە زۆر دەکا بە سەرباز و بۆ بەرەکانی جەنگیان رەوانە دەکا ماڵ و منداڵەکانیان بێ خواردن و سە رپەرشتیار دە میننەوە خێزانە کوردەکان لە رەوشێک دا دەژین کە خەڵک دڵی بۆیان دەسوتێ .
5 – هەوڵدان بە نانە وەی ئاژاوە لە نێوان کورد و ئە رمەن ئە مەش لە رێگەی بڵاوکردنەوەی پرۆپاگەندە دەکرا ، لە لایەک دەیان وت کوردەکان لە جیات ئەوەی داوای مافی خۆیان بکەن خۆیان بۆ هێرشی سەر ئەرمەنەکان ئامادە دەکەن مەبەستیان لە ناوبردنی ئەرمەنەکانە، لە لایەکی تریشەوە دەیان وت ئەرمەنەکلن دەیانەوێ شەڕی کوردەکان بکەن چونکە دژی بەرژەوەندیەکانیانن ، بەڵام ئەم هەوڵانە هەموو بەفیرۆ چوون .
(ئەم نزیک بونە وەی بدلیسی سە رکردە کانی کوردە راپەڕیوەکان لە ئەرمەنەکان دەسەڵاتدارانی ئەسیتانەی بێزار کردبو چونکە ئەوان پیلانیان بۆ بەگژ یەک دابردنی کورد وئەرمەن دادەرێژا کەچی کارەکان بە ئاوەژوی مەرامەکانیان هاتن ، هە ردەم هەوڵیان دەدا کورد بەگژ نەتەوەکاندا ببەن بەتایبەت بەگژ ئەرمەنەکاندا).
سەرەرای ئەوەی ئەم راپەڕینە بە شێوەیەکی گەلەری وناڕێکی هێزەکانی کورد بوو بە ڵام ئەو کاتە ی لە ئاداری 1914 دەستی پێکرد لە 9 ی ئادار ژمارە ی بە شدار بوان لە 8 هەزاری رە ت کرد ، هە رچەندە کارێکی ئاسان نە بوو کۆنترۆلی هە ستی شۆڕشگێرە کوردەکان بکرێ بە ڵام لەگەڵ ئە مەش توانرا هە ست وسۆزی ئە رمەنەکان بۆلای خۆیان رابکێشن ، ئە مەش چۆن کرا کاتێک راپە ڕیوەکان بە گوندە ئەرمەنیەکاندا تێپەریان دەکرد ئامادە نەبوون بەبێ بەرانبەر نانیان لێ وەرگرن هەڵس وکەوتی نیان وجوامێرانەیان لەگەڵ بەکار دەهێنا بۆیە ژمارەیەکی زۆر لە جوتیارەکان چوونە ریزیان وبەشداریان لەگەڵ کردن .
لەگەڵ ئەوەی باری ژیان وگوزەرانی خەڵک لە روی دەرامەت و بژێوی زۆر سە خت و نەداری بوو بەڵام هیچ دیاردەیەکی راوڕوت وتاڵانی لە بدلیس تۆمار نەکرا ، بۆ وتەکانمان ئاماژە بە شایەدی رۆژنامەی ئۆریزۆن دەدەم کە لە ژمارەی 74 ی رۆژی 10 ی نیسان ی 1914 بڵاوی کردۆتە وە دەڵێ : (جەماوەری کورد بە و پە ڕی نیانی مامە ڵەیان لە گەڵ ئەرمەنەکان دەکرد ، بە رادەیەک رازی نە دەبون نان بە خۆڕایی لە ئەرمەنەکان وەرگرن کە بە رەزامەندی خۆیان پێیان د ەدان ، تە نها لە کاتی پێویست بۆ خۆ گە رم کردنەوەسوتەمەنی یان لێ وە ردەگرتن ، چونکە بەدرێژایی رۆژەکە لەبەر سەرما وبەفر بوون ئەمەش ئەرمەنەکانی خۆشحاڵ دەکرد کاتێک دەبونە مایەی گەرم کردنەوەی ئەوان) .
ئەم هاوکاریە ی ئە رمەنەکان د ەسەڵاتدارانی تورکی خستبوە دڵەراوکێ ونارە حەتیەوە چونکە هەوڵەکانیان بە درێژایی رۆژگارەکە شکستیان هێنابو پیلانەکانیان سەری نەگرتبوو کە بتوانن کورد وئەرمەن بە گژ یەکدا بدەن بۆیە والیی تورکی لە موشێ کە (ئیحسان پاشا)

بوو داوای لە ئەرمەنەکان کرد چە ک دژی کوردە کان هە ڵگرن ، بە م داوایە ی والی ئەرمەنەکان لە روو دامان هیچ چارێکیان نە ما ، ئەگەر ئەم داوایەیان رەت بکردبایە ئەوا توشی راوە دونان و گرتن وسزادان دە بون ئە گەر داواکە شیان قە بول بکردایە ئەوا دوژمنایەتی دەکەوتە نێوان کورد وئە رمەن ، بۆ وە ڵامی ئەم داوایەیان یەکێک لە ناودار وکەسایەتیی ئە رمەنەکان لە وان وە ڵامی دایە وە کە (کارۆساسۆنی) بوو ووتی : (ئەرمەنەکان زۆر باش لەم داوایە دەگەن بۆیە بە ژیرانە روبەڕوی ئەم هەلوێستە بوونەوە ، ئەوەبو پشتیوانی خۆیان بۆ والی دە ربڕی بە ڵام هە ر بە زارەکی ، لە ژێرەوەش لەم پیلانەیان کوردە کان ئاگادارکردەوە و پێیان راگە یاندن کە تورکەکان خە یالیان خاوە ئەو رۆژە بە چاوی خۆیان ببینن کوردو ئە رمەن روبەڕوی یەکتر ببنەوە ، دڵنیایان کودنەوە کە هیچ کاتێک ئامادە نین چەکەکانیان روەوە کوردەکان ئاراستە بکەن)

لەگەڵ پە رەسەندنی راپە ڕین ودە ستگرتنی خە ڵکە راپەڕیوەکە بەسەر شاری بدلیس دا دەسەڵاتدارانی تورک دەستیان بە راوەدونان وگرتنی سەرکردە کوردەکان کرد لە پایتەخت وشارەکانی تر ، بۆ نانە وەی ترس ودڵە ڕاوکێ لە ناو ئە رمەنەکان وبە هۆی پە یوەندیە خۆشەکانی نێوان کوردو ئەرمەنەوە دەسەڵاتدارانی تورک خەڵکێکی زۆری لە سەرکردە و خەڵکی سڤیلی ئە رمەن بە بیانوی هاوکاری کردنی کورده کانی دەستگیر کرد، بۆ نمونە هاوڵاتیی ئەرمەن (هاگوپ) لە گوندی کۆلتیکی یان گرت چونکە بە گەنم هاوکاریی خێزانی خەباتگێرانی کوردی لە گوندی (کۆمانجە) کردبوو هە روەها (نەخشۆ) کە هاوڵاتیەکی ئەرمەنی بوو بە هۆی یارمە تی دانی راپە ڕیوەکانەوە دەستگیر کرا دیسان رۆژنامە ی ئەزتاماران ی ئە رمەنیی داخست بە بیانوی ئەوەی هەواڵی راپەڕینی کوردەکان کە لەگەڵ سیاسەتی تورکیا ناگونجێ بڵاو کردۆتەوە .

دوای شە ڕێکی قورس لە پادگاکانی وە تیس لە 3 ی مانگی نیسانی 1914 شۆڕشگێرە کوردەکان توانیان دەست بگرن بەسەر شاری بدلیس کە کرایە سەنتەری راپەڕین و ئاڵای کوردستانیان لێ بە رز کردەوە ، بە ڵام دوای ئە وەی ئەم شارە رزگار دەکرێ خەباتگێرە کوردە راپەڕیوەکان زۆربە یان شوێنە ستراتیژەکان لە دەوروبەری شار جێ دە هێلن وبەشداری لە ئاهەنگ وخۆشیەکانی سەرکەوتن دەکەن ئەمەش بوە هۆی ئەوەی هاوسەنگی هێزەکە تێک بچێ ولە شکری تورک بتوانێ بە ئاسانی هێرش بکاو ناوچە کە لەدەست کوردەکان دەربهێنێتەوە ، کوردە ڕاپەڕیوەکان زۆر بە رێزەوە لەلایەن ئەرمەنەکان بەڕێ دەکران چونکە لەو ماوەیە هیچ گرفت و زوڵمێکیان لێ نەکردبوون .

خانەوادەی مە لا سە لیم ی سە رکردەی راپە ڕینەکە پەنایان بۆ کۆنسولخانە ی روسیا برد وخۆی لە وێ حە شاردا ، هە ر لە گەڵ دە ستپێکردنی جە نگی یە کەمی جیهانی هێزە کانی تورک دژی روسیا جە نگ رادەگەیەنن بە هۆیەوە گەمارۆی کۆنسولخانەی روسیا دە دەن ومەلا سەلیم وهەڤالانی دەردەهێنن ولەبەر چاوی جەماوەری ئەو شارە لە سێدارەیان دەدەن بۆ ماوەیەکی زۆریش لاشەکانیان بەم شێوە هەڵواسراویە جێ دەهێلن بۆ ئەوەی خەڵکی پێ بتۆقێنن .

ئەوە بوو رۆژنامەکانی تورکی وئەڵمانی ئەم راپەڕینەیان بە یاخی بونێکی کۆنە پەرستانە دایە قەڵەم گوایە بە فیتی روسیاو هاوکاری ئە رمەنەکان بە رپا بوە هەروەها رۆژنامە فەرەنسی و ئینگلیزی و هە ندێک لە رۆژنامە روسیەکانیش بە پشت بە ستن بە راپۆرتی پەیامنێرانیان هە مان هە لوێستی نارە وایان بە رانبەر بە م راپە ڕینە شۆرشگێرانەی گە لی

کورد هەبوو کە بە یاخی بونێکی دواکە وتوانەی دژی چاکسازیە کانی حکومە تی تورکیان دابوە ناسین ، تە نها رۆژنامە کانی ئە رمەنی نە بێ کە لە تاراوگە دەردەچوون زۆر بە ویژدانەوەو بە ووردی باسیان لەو راپە ڕینە کردبوو باسیان لە کارە بەجێ وباشە کانی شۆڕشگێرە کوردەکان دەکرد بە (راپەڕینی کوردەکان) ناویان دەبرد ، لە رۆژنامەکانیاندا توێژینەوەو لێکۆلینەوەی ووردیان لە سەر هۆکارو ئە نجامەکانی ئەم راپەڕینە دادەبەزاندن باسیان لە رەفتارە کۆکوژیەکانی تورک دەکردن کە دژی کورد وئەرمەن ئەنجام دراون .
بزوتنەوەی دووەم کە بوە شایەد بۆ پە یوەندیە خۆشەکانی نێوان کوردو ئە رمەن راپەڕینی شێخ سەعیدی پیران بوو لە 1925 هەروەکو ئەرمەن وئاشوریەکان لە راپەڕینەکەی 1914 بەشداریان کرد بە هەمان شێوە لەم راپە ڕینەش بە شداریان کرد ، ئە مە لەگەڵ ئە وەی هەردوو گە لی ئە رمەنی وئاشوری روبە ڕوی هە مان رە فتاری کۆکوژی ببونە وە ئەرمەنەکان لە 1915 و ئاشوریە کانیش لە 1920 ، هە ر لە سەرەتاوە شێخ فە رمانی بۆ هەموو لایە ک دە رکرد کە بەهیچ شێوە یەک دە ست درێژی نە کرێتە سەر سە رو ماڵی ئەرمەن و ئاشوریەکان چونکە شێخ درکی بەوە دەکرد کە تورکەکان نیازیانە درزێک بخەنە دۆستایەتی کوردو ئەرمەن و ئاشوری بۆ ئە م مەبەستە ئاگاداریەکی بە هەموو کوردێک دا وفەرمانی دا کە (هەرکەسێک دەست درێژی بکاتە سەر ئەرمەنەکان روبەڕوی توندترین سزا دەبێتەوە) ئەم فەرمانەی شێخ دەنگ و سەدایەکی زۆری لە نێوەندی کوردەکان دایەوە ، سەرەڕای ئە و پشێویە ی لە کاتی راپە ڕین ودوای راپە ڕین ناوچە کە بە خۆیەوە بینی رۆژنامەکانی تورکی وبیانی هیچ سە رپێچی ودە ست درێژیە کی کوردە کانیان بۆ سە ر ئەرمەنەکان تۆمار نەکرد .
هەر وەکو شێخ سە عید و سە رکردە کوردەکانی تر گومانی ئە وەیان هەبو کە تورکەکان هەوڵی بڵاو بونە وەی نائارامی وپشێوی دە دەن بۆ ئە وەی ناکۆکی بکە وێتە نێوان کوردو ئەرمەنەکان ، هەرنەبێ بۆ ئەوەی بزوتنەوەکە لە ئاراستە راستەقینیەکەی خۆی لا بەرن .
فەرماندارێتی تیپی سوپای تورکی بڵاوکراوە یەکیان بڵاو کردە وە دەڵێ : (شێخ کە سەرکردایەتی راپە ڕینی دە کرد لە ناوچەی گەنج بە شداریی لە بزوتنەوەی ئاشوریە کاندا کردوە ئەم تۆمەتەش لەلایەن دادگای سەربازی لە بدلیس بڕیاری لەسەر دراوەو بەسەریدا سەپێندراوە کە خیانەتی لە نیشتمان کردوە ، بەڵگەشمان ئەوەیە کە چەند داکۆمێنتێک لە دەست دیلە خۆبەخشکەرەکانی ئەرمەن دەستیان بەسەردا گیراوە ئەم گوتانەمان دەسەلمێنن کە ئەرمەن وئاشوریەکان هاوکاری شێخ یان کردوە بۆ دامەزراندنی کوردستانێکی ئازاد ، چونکە هەستی تۆلە سەندنەوە لە ئێمە هەموو هەلێک دەقۆستەوە بۆ ئەوەی هەر کەسێک کە بەرەگەز ئەرمەن نەبێ لە ناویان بەرێ بە تایبەت کورد کە ئێستا هاوکاری یەکتریش دەکەن و دە یانەوێ لە سەرخاکی ئێمە و پاشماوە ی ئیسلام دە وڵەتێکی ئە رمەنی دابمە زرێنن) بڵاوکراوەکە جەختی زۆر لە سەر لایە نی ئاینی کردبوە وە بۆئەوەی هە ستی کورد ەکان ببزوێنن ودژی راپەڕینەکە بوەستن وسیمای نەتەوایەتیش لەسەر راپەڕینەکە نەمێنێ .
هۆکارەکانی راگەیاندنی تورکی رۆلی خۆی لە شێواندنی روی راسەقینەی روداوەکان بینی رای گشتی وناوە خۆی تورکیای چە واشەکرد بە نوسینی رۆژنامە کانی ، رۆژنامە ی (حاکمیەتی میلل) لە 2 ی ئاداری 1925 و لە کاتی زاڵ بونی شۆڕشگێرە کان بەسەر زۆر لە ناوچەکاندا (ئەوکات نە ک تە نها کورد بە ڵکو ئە رمەن و ئاشوریە کانیش چونە پاڵ کوردەکان بۆ دامە زراندنی دە وڵەتی ئە رمینیای سە ربەخۆ شان بە شانی کوردستانێکی

يەكگرتوو) ئەم جۆرە پرۆپاگەندانە لە رۆژنامەكانی توركی بڵاودە بونەوە تا رۆلی نەگریسی خۆیان ببین نو چە واشەی رای گشتی جیهانی بكە ن وببنە پاساو بۆ كارە دڕندانەییە كانیان كە لە ناوچە كوردیە راپەڕیوەكان ئەنجامیان دەدان ، ئە م راپەڕینە بۆ توركەكان بوە فاكتەرێكی باش تا بە وپەڕی دڕندەیی بكەونە گیانی كورد وئە رمەنەكانەوە بۆئەوەی ئەو پاشماوە ئەرمەنەی لە دوای شاڵاوە كۆكوژیەكانی سوڵتان عبدالحمید جێ ماوە ئەوان تەواوی كەن ، كوردەكانیش وەكو ئەرمەنەكان روبەڕوی ئۆپەراسیۆنێكی رێكخراو ببونەوە بۆ لەناوبردنیان لە هەموو روێكەوە تاڵان وسوتاندن وكاولكاری وكوشتنی بێ جیاوازی لە نێوان ژن ومنداڵ وپیر وگە نج بە شداربوی ڕاپەڕین و بە شدار نەبوو روی دەدا. كوردستانی بە ئاگر وئاسن دەبرد بەڕێوە ژن وپیری لە سێدارە دەدا گوندی دەسوتاند ماڵی كاول دەكرد .

سوڵتان بە بڕیاری دادگا كوردی دە كوشت لە زێدی باب وباپیرانی وە دەر دە نا ئە وەی بەسەر كوردی هێنا بەسەر یۆنانی وبولگاری وئەرمەنیشی هێنا .

لە روی هاوكاری وتە بایی كوردو ئە رمەن دە توانین ئاماژە بە چالاكیە رۆشەنبیو یەكانی كورد بدەین لە كۆماری ئەرمینیا لە و سەردەم :

- لە 1921 حكومەتی ئە رمینیا بڕیارێكی دە ركرد كە لە كۆماری ئە رمینیا هە موو كەسێك بۆی هە یە بەزمانی دایك لە قۆناغەكانی خوێندنی سە رەتایی بخوێنێ ، بە هۆی ئەوەی كوردەكان لەو وڵاتە پەرتوكی كوردیان نەبوو پێی بخوێنن بۆیە توێژەری ئەرمەنی هاگوپ خازاریان یان راسپارد كە بۆ خوێندنی زمانی كوردی پە رتوكێك بە پیتی ئەرمەنی ئامادە بكات ، ئە وەبوو تا ساڵی 1929 بەم پەرتوكە خوێندن بەڕێ كرا ، لە 1928 و بە پشتیوانی حكومەتی ئەرمەنی عارەبێ شەمۆ و ئیسحاق میرانگلۆف ئەلفابێی كوردی بە پیتی لاتینیان دانا ، لە هەمان ساڵیشدا پە رتوكێكی هاوبەشیان بە ناوی فێربونی زمانی كوردی یان دە ركرد ، دوای ئە وە ئیتر پە رتوكی ئە دەبی وفێركاری وسیاسی بە زمانی كوردی دەركران .

- بەمەبەستی چاپكردنی چاپەمەنیە كوردیەكان بەشێكی تایبەتی لە چاپخانە ی حكومەتی ئەرمەنی بۆ پەرتوكە كوردیەكان كرایەوە .

- لە ئەنجامی پە رە سەندنی چالاكیە كانی چاپەمەنیی كوردی بە شی نوسە رانی كورد لە یەكیەتی نوسەرانی ئەرمینیا كرایەوە .

- ە هەروەها یەكەم فلمی سینە مائی لەسەر كورد لە ئەرمینیا بە بەشداری ئەكتەری كورد وئەرمەن بە ناونیشانی (زەرە) وەبەرهەم هێنرا .

- ئەمەو بە شێوەیەكی دەوری رۆژنامە ی (ریاتازە) بە سەرپەرشتی جە ردۆ كینجۆ دەردەكرا .

* * *

پەیوەندیەكان لە میانەی كۆنگرەی ئاشتەوایی لە پاریس

دەوڵەتە ئەورووپیەکان وە کو فە رەنسا وئینگلتە را و روسیا ، بە شداری کردنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیان لە جەنگی یەکەمی جیهانی لە تشرینی دووەمی 1914 یان بە هەل زانی بۆ ئە وەی سامان وموّمتە لەکاتەکانی بەسەر خۆیاندا دابە ش کەن . دەستیان بە نەخشە دانانی دابەشکردنی ئەو وڵاتانە کرد کە رژێمەکانیان بۆگەن ببوو و ماوە یەکی زۆر بو چاکسازیان لە دام ودەزگا حکومیەکاندا نەکردبو و بە هۆیەوە داتەپی بون . هەر بەیەک ساڵ دوای جە نگی یە کەمی جیهانی فە رەنساو ئینگلتە را دوای وە رگرتنی رە زامەندی روسیاو ئیتالیا رێککەوتننامەی سایکس بیکۆیان لە 1916 بەست ، لەسەر ئەوە رێککەوتن کە تورکیای ئاسیایی بە سەر پێنج ناوچە دا دابە ش کەن ، بە پێی ئەم رێکەوتننامەیە لیوای موسل (کوردستانی عێراق) و باشوری رۆژئاوای کوردستان (عەنتاب،ماردین،هەکاری) و کلیکیا یان خستە ژێر دە سەڵاتی فە رەنسا ، ناوچە کانی تری کوردستان وئە رمینیای رۆژئاوا یان بە روسیا بە خشی ، بە ڵام لە ئەنجامی شۆرشی سۆشیالیست لە 1917 روسیای قەیسەری لە جەنگ دەکشێتەوە بەهۆیەوە هاوکێشەکان دەگۆرێن لەگەڵ هەلوێستی هەریەک لە فەرەنسا وئینگلتەرا و باقی وڵاتە داگیرکەرەکانی تری کوردستان وئە رمینیا ، هەروەها هە لوێستیان لە دابەشکردنەکەش گۆڕا واتە هەلوێستەکان لە دیالۆگ و لە یەک تێگەیشتنەوە بو بە ململانێ بۆ دوبارە دەستگرتن بەسەر پاتارەکانی جەنگ .

ئەم ململانێیە لە کۆنگرەی ئاشتە وایی پاریس زیاتر لە نێوان وڵاتە ئیمریالیزمیەکانی کوردستان وئەرمینیا گەڵاڵە بوو کە لە ماوەی 18 تا 21 ی دێسەمبەری 1919 لە پاریس بەسترا زۆربەی بڕیارەکانیش لە بەرژەوەندی وڵاتە زلهێزەکانی ئەوروپا هاتن بە تایبەتی ئینگلتەرا وفەرەنسا ، لەم کۆنگرەیە شاندی 33 دەوڵەت ئامادە ببون لە نێوانیاندا دوو شاندی ئەرمەنی کە یەکێکیان بە سەرۆکایەتی (ئاوادیس ئاوهانیان) ی نوێنەری پارتی تاشناق و کۆماریی ئە رمەنی بوو کە دوای کشانە وەی روسیا سە ربەخۆیی خۆیان راگە یاند بوو، شاندی دووەمیان بە سەرۆکایەتی (بۆدۆس نوبار باشا) ی وەزیری میسریی کۆن بوو کە نوێنەرایەتی ئەرمینیای رۆژئاوای دە کرد واتە ئەو پارچە ئەرمینیایەی دەکەوێتە ناو خاکی تورکیا . دوای کردنە وەی کۆنگرە کە دانیان بە کۆماری ئە رمینیا نا وە کو دە وڵەتێکی سەرکەوتو لە جەنگی یەکەمی جیهانی .

هەروەها لە م کۆنگرە یە شاندێکی بچوکی کوردیی نافە رمی بە سەرۆکایەتی جە نەرال شەریف پاشا و ئە ندامێتی چەند سیاسەتمەدارێکی کوردی رکابە ری پارتی ئیتحاد وتە رەقی بەشداری دەکەن ، شە ریف پاشا لە لایەن پارتی سە ربەخۆی کورد و کۆمە ڵەی کوردی وپارتی دیموکراتی کوردی وە کو نوێنەری کورد هەلبژێردرا .*{شەریف کوڕی مەحەمەد شەریف ی کوڕی سەعید پاشای کوڕی حسێن پاشای کوڕی ئەحمەد ئاغای خە ندانە ، لە ساڵی 1865 لە خێزانێکی کوردیی ناودار لە ئەستەنبۆل لە دایک بوە ، زۆر لە پۆستە حکومیەکانی عوسمانیی وە رگرتوە باوکی وە زیری دە رەوەی عوسمانیە کان بوو ، دواتر سەرۆکی ئەنجومەنی شورای دەوڵەت بوو، براکەشی عزەت وەزیری ئەوقاف بوە لە 1898 شەریف پاش وەکو وەزیری رێگە پێدراوی دەوڵەتێ عوسمانی لە ستۆکهۆلم دادەمەزرێ ، تا 1909 لەم پۆستە بەردەوام دەبێ ، دوای ئە وەی دەستوری عوسمانی رادەگەیەندرێ ئەم*

دەگەڕێتەوە تورکیاو دەخزێتە ناو چالاکیەکانی بزاڤی کوردایەتی لە دامەزراندنی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان بەشداری دەکا لەگەڵ ئەمین عالی بەدرخان ، دوای بەستنی پەیمانی ئاشتەوایی وەکو نوێنەری کورد بۆ ئەم کۆنگرەیە دەست نیشان دەکرێ {

وێڕای بایەخدانی ئینگلیزەکان بە چارەنوس و کێشەی کوردی بەڵام هەلویستێکی نەرێنیان لە شەریف پاشا وەرگرت پێشوازیەکی ئەوتۆیان لێ نەکرد بە بیانوی ئەوەی خاوەنی بنکەی جەماوەری نیە لە کوردستان ئەمە سەرەڕای ئەوەی پێشتر لە شاری مێرسیلیا ی فەرەنسی لەگەڵی کۆببونەوە بەڵام هەلوێستیان لە شەریف پاشا نەگۆڕا.

هەرچەندە شاندی کوردی لەم کۆنگرەیە شاندێکی بچوک بوو بەلام رۆلێکی کاریگەریان گێڕابوو لە بایەخدان وناساندنی ئامادە بوان بە کێشەی کورد ، لە گەڵ ئەوەی دەولەتە مەزنەکان لەوپەڕی ململان و کێشمەکێش دابون بەڵام ئەم وەفدە بچوکە توانیی دۆزی کورد بکا بە بابەتی گەرمی دانیشتنەکان و بیخاتە ناو خشتەی کارەکانی کۆنگرەکەوە ، لە روێکی تریشەوە شەریف پاشا وەکو سەرۆکی شاندی کوردی توانیی دوو یاداشت و دوو نەخشە پێشکەش بە کۆنگرە بکات کە تیایدا داخوازیەکانی گەلی کورد بخاتە روو (بەپێی بنەماکانی بەیاننامەی سەرۆکی ئەمریکی ولسۆن تایبەت بە مافی گەلان لە چارەی خۆنوسین و بەم پێوەرە کوردیش داوای مافی رەوای خۆی دەکات لە دامەزراندنی دەولەتی سەربەخۆ ، هەروەها داوای پێکهێنانی لیژنەیەکی نێودەولەتیی کرد بۆ لێکۆلینەوە لە باری کوردەکان و ناوچە جێنشینیەکانیان بۆئەوەی ئەوناوچانەی زۆرینەی لێ پێکدە هێنن بیخەنە سەر خاکی کوردستان وەکو ناوچەکانی کوردستانی رۆژهەلات (کوردستانی ئێران) .

ئەو بەیانە هاوبەشەی وەفدی کوردی لە گەڵ نوبار پشا بە یەکەوە دەریان کرد دەنگو سەدایەکی زۆری لە ناوەوەی کوردستان وئەرمینیاو لە ناو کۆنگرەو لەسەر حکومەتی تورکیاش هەبو دەسەلاتدارانی تورک پێی حەپەسان کە تیایدا هاتبوو (ئێمە بە یەکەوە بە رێککەوتنێکی تەواوەوە داوا لە کۆنگرەی ئاشتەوایی دەکەین بە پێی بنەماکانی نەتەوایەتیی ، مافی سەربەخۆیی بە ئەرمینیای یەکگرتووی سەربەخۆو کوردستانی سەربەخۆ، بدەین لەگەڵ ریز گرتن لە کەمە نەتەوایەتیەکانی ناو هەردوو دەولەتەکە ئەمەش بە پشتگیری یەکێک لە ولاتە زلهێزەکان بێت .

لە کاتێکدا هەریەک لە کورد وئەرمەن هەولی ئەوەی دا بە پشت بەستن بە پەیمانەکانی ئینگلیز بە پشتیوانی کردن لە داوا رەواکانیان و بنەماکانی نامەی سەرۆکی ئەمریکا کە تایبەتە بە مافی گەلان لە چارەی خۆنوسینیان کە لە ئەرتیکلی(مادەی) 12 ی دا دەلێ : (ئەو نەتەوانەی ئێستا لە ژێر دەسەلاتی تورکدان دەبێ بواری تەواویان بۆ بڕەخسێندرێ بۆ ئەوەی بە مافی رەوای خۆیان بگەن لە ئازادی وسەربەخۆیی) بەلام دەولەتە مەزنەکان کە تازە بە سەرکەوتویی لە جەنگ وەدەر کەوتبوون ، ئەوان خەریکی وەدەست هێنانی پاتار ودەسکەوتی ئابوریی زیاتر بون بۆئە وەی قەرەبوی ئەو زیانانە بکەنەوە کە لە جەنگی جیهانی لێیان کەوتبوو. کێشەی کوردو ئەرمەن وهاوپەیمانێتیەکەیان ببوە پرسێکی دیار وبەرچاو لە کارەکانی کۆنگرە ، بە گرنگیان دەزانی چارەسەریەکی بنەرەتیان بۆ بدۆزنەوە .

دۆزی ئەرمەنی و وەفدەکەی رۆلێکی دیارو بەرچاویان لە کارەکانی کۆنگرەدا هەبوو ، لە کاتی گفتوگۆکانی ناو کۆنگرە کە بۆ دابەشکردنی پاشماوەکانی عوسمانی بیر لە رێگە چارەی ئەرمەنیش دەکرایەوە کێشەکەیان هەردەم لە سەر مێز بونی هە بوو ئەمەش بۆ

چالاكی وكاریگەری وەفدی ئەرمەنی دەگەڕێتەوە ، ئەوەی لەم روەشەوە فاكتەری بزوێن بوو كارە كۆكوژیەكەی ئەرمەنیەكان بوو كە لە سەروبەندی جەنگی یەكەمی جیهانی رویدابوو بەهۆیەوە دەوڵەتە زلهێزەكان هەستیان بە شەرمەزاری دەكرد كە لەم روەوە هیچ یارمەتیەكیان پێشكەش بە ئەرمەنەكان نەكردبوو بۆیە دەبینین نوێنەری هەموو دەوڵەتە مەزنەكان پشتگیریان لە سەربەخۆیی ئەرمینیا دەكرد وێرای سەرۆكی ئەمریكی ولسن كە پشتگیری لە سەربەخۆیی ئەرمینیا وكوردستان دەكرد ویلایەتە یەكگرتوەكانی ئەمریكا بە ئینتداب كردن لەسەر كوردستان وئەرمینیا ئارەزوی خۆی دەربڕی ، بەم شێوەیە كارەكان زۆر بە ئەرێنی دەرۆیشتن تا ئەوكاتەی بەهۆی شكست هێنانی حزبەكەی سەرۆك ولسن لە هەلبژاردنەكانی ئەمریكا وەفدەكە لە كۆنگرە دەكشێتەوە ، بە شكستهێنانی زۆرینەش لە كۆنگرێس لەدەست دەدا ئیتر كۆنگرێس ئەوكات دیارە لە دەستێوەردانەكانی ئەمریكا بە كێشەی رۆژهەلاتی ناوەڕاست نارەزا دەبێ ، بەمە ئیتر هەلوێستی كوردی لاواز دەبێ وداخوازیەكانیان جێبەجێ نابن ، دیارە بەكشانەوەی مەزنترین دەوڵەت كە بەرگری لە مافی گەلان بكات هەلوێستی كورد وئەرمەن هەمان هەلوێست نامێنێ و دوای ئەوە ئیتر فەرەنساو ئینگلتەرا بە دووقۆلی سەرپەرشتی سەر كۆنگرەكە دەكەن ، دواتر فەرەنسا داوا لە ئینگلتەرا دەكا رێكەوتننامەكەی سایكس بیكۆ هەموارکەن ناوچەكە دووبارە لە نێوان خۆیاندا دابەش كەنەوە . ئەم گۆرانە دوای ئەوە دێت كە ئەمریكا لە كۆنگوەكە دەكشێتەوەو روسیاش دەست لە بەشە دەسكەوتەكانی خۆی لە پاشماوەكانی عوسمانی هەڵدەگرێ و ئیتالیاش بەهۆی ئەوەی پشتگوێ دەخرێ و ئەوەی پێیدەدرێ لەگەڵ ئەوەی پێشكەشی كردوە نابەرانبەرن دیارە كە رەچاوی بەرژەوەندیەكانی ناكرێ بۆیە بێ ئومێد دەبێ .

ئینگلتەرا كە پێشتر هەولی دروست بونی دەوڵەتێكی یەكگرتوو یا چەند میرنشینێكی كوردیی دەدا لە هەلوێستەكەی پاشگەز دەبێتەوە ، سەرەتا ئەمە رای بوو بەلام دواتر فەرەنسا پرۆژەیەكی چارەسەری كێشەی ئەرمینیا وكوردستانی پێشكەش كرد كە بەم شێوەیە بوو :

1 – بەهیچ شێوەیەك نە ئینتدابی فەرەنسی نەهی ئینگلیزی نەهی هەردوكیان بەیەكەوە لەسەر كوردستان دانەبێ ، بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی كوردی تەنها لەو شوێنانە نەبێ كە ئارامن ، كوردستانی باشوریش دەكرێ بۆ ئەم دۆخە بشێ .

2 – نابێ دەسەڵاتی توركی بەسەر كوردستانەوە بەردەوام بێ تەنانەت ئەگەر ئەم دەسەڵاتە شەكلیش بێ .

3 – كوردەكان لە توانایاندایە لەگەڵ هەریەك لە ئەرمەن وئاشوریەكان رێك بكەون بۆیە نابێ بیر لە دەوڵەتی كوردی بكرێتەوە بە بێ بیركردنەوە لە دەوڵەتی ئەرمەنیی سەربەخۆ كە ئینگلیزەكانیش لەسەر ئەمە لەگەڵ فەرەنسیەكان رێككەوتون .

4 – دەبێ رێگە بە كوردەكان خۆیان بدرێ ئاخۆ دەیانەوێ یەك دەوڵەتی سەربەخۆ دابمەزرێنن یا چەدن دەوڵەتێكی بچوكی لەیەك جیا ؟.

5 – دەبێ كوردەكانیش لە هێرشی عوسمانیەكان دڵنیا بكرێنەوەو بپارێزرێن.

فەرەنسا لە روی مەبدەئەوە لەسەر پێشنیارەكانی ئینگلیز رازی بوو بە تایبەت ئەوەی پەیوەندیی بە كێشەی كوردەوە هەبوو ، چونكە دڵنیا بوو كە ئینگلیز بەهۆی دەرچونی نەوت لە موسلی كوردستانی باشور دەست لەو ناوچەیە هەڵناگرێ دوای ئەوەی بەتەواوەتی چنگی

لێ گیر کردبوو سەرەڕای ئەوەی ئەم ناوچەیە بەپێی ڕێکەوتننامەی سایکس بیکۆ لە 1916 بەر فەرەنسا کەوتبوو بۆیە ئینگلیز مەبەستی بوو ئە م ناوچەیە لەگەڵ فەرەنسا ئالوگۆر بە زۆربەی ئەرمینیا وبەشێک لە کوردستان و سوریاو لوبنان پێ بکا .
بۆ رەد دانەوەی ئەو نمایشەی فەرەنسی شەریف پاشای سەرۆکی شاندی کوردی نامەیەکی بۆ سەرۆکی فەرەنسی کلیمەنسۆ نارد کە سەرۆکی کۆنگرەکە بوو تیایدا نارەزایی خۆی ووەفدەکەی دەربڕی کە دژی دابەش کردنی خاکی کوردستانە وداوای ئەوەی لێ کرد کە بۆ ئەم پێشنیارە دەبێ رای خەڵکی کوردستان بێتە وەرگرتن .نامەکەی شەریف پاشا خرایە بەردەم کۆنگرەکە و ئەمەش دەقەکەیەتی :
پاریس لە 22 ی ئۆکتۆبەری 1919
کۆنگرەی ئاشتی
بۆ سکرتاریەتی کۆنگرە ی ئاشتی شەرەفێکی مەزنە کە دوو نامە لە چەند کەسایەتیەکی کوردی وەرگرێ وپێشکەش بە سەرۆکی کۆنگرە ی ئاشتی بکا کە تایبەتە بە چارەنوسی وڵاتەکەیان .
سکرتێری گشتی
بۆ جۆرج کلیمەنسۆ ی سەرۆکی کۆنگرەی ئاشتی .
پاریس لە 22 ی ئۆکتۆبەری 1919
سەرۆکی بەرێز :
بۆمن شەرەفە دوو نامە لە بەرێز عبدالقادر ئە فەندی – شەمزینی ئەندامی ئەنجومەنی پیران و سە رۆکی پێشوی ئە نجومەنی دەوڵەت – عوسمانی ، وە کو ئەوەی سەرۆکی لیژنەی ناوەندیی کۆمەڵەی کوردیە ئاراستەی بەرێزتان بکەم بۆ ئەوەی بیخەنە بەردەستی ئەنجومەنی باڵای کۆنگرەی ئاشتی .
رێگەشم بدە ن کە ئەوەتان پێ رابگە یەنم ، لە وکاتەی پارتی ئیتحاد وتە رەقی دە سەڵاتی گرتۆتە دەست هە موو ئە وانەی بە ئومێدو ئاواتی نە تەوایەتیەوە دەژیان روبە ڕوی چەوساندنەوەو توندو تیژی بونەتەوە ، بۆیە ئەمە ئەرکێکی مرۆڤایەتیی کۆنگرەیە کە چیتر رێگە نەدات خوێنی ئە م بێ گوناهانە بە فیرۆ برژێ و دە ست لە دابەشکردنی کوردستان بەسەر دوو دەوڵەتی زلهێزدا هەڵگرن بەڵکو هەمووی بکەوێتە ژێر ئینتدابی یەک دەوڵەتەوە بۆ ئەوەی ببێتە فاکتەری ئارامی وئاشتی لە ناوچەکە .
(نامەی یەکەم)
ئیستانبۆل لە 2 ی ئۆکتۆبەری 1919
جەنابی سەرۆک :
ئەو پرۆپاگەندانەی کە دەکرێن بۆ دابەش کردنی کوردستان بە سەر دوو لە تدا (لە نێو دەوڵەتی عوسمانی) بیخەنە ژێر ئینتدابی دوو دە وڵەتی مەزنەوە ، وام لێ دە کا کە رای خۆمتان بۆ بخە مە روو و بە جەنابتان بڵێم ئە م پارچە کردنە خزمەتی ئاشتی وئارامی لە رۆژهەڵاتی خوارو ناکا ، کوردە کان لەوێ دژی حکومە تی ئیتحادیەکانن ، ئەوان رازی نەبون شەڕی هاوپەیمانان بکەن ، ئەرمەنەکانیان لە مەترسی عوسمانیەکان پاراست ، بۆیە کوردەکان داوا لە دادپەروەری کۆنگرە دەکەن کە دان بە مافە رەواکانیان بنێن و وڵاتەکەیان بە یەکپارچەیی بهێڵنەوە و دانی پیا بنێن .
ئەندامی ئەنجومەنی پیرانی عوسمانی

سەید عەبدولقادر
سەرۆکی لیژنەی ناوەندیی کۆمەڵەی کوردی

نامەی دووەمیش کە هەر لە بەرێز سەید عەبدولقادرەوە بوو ئەم جارەیان بەناوی سەرۆکی لیژنەی ناوەندیی کۆمەڵەی کوردی بوو باسی لە زوڵم وزۆرداریەکانی گەلی کورد کردوە ، داوا لە دەوڵەتە مەزنەکان دەکا کە رێگە لە دەسەڵاتدارانی تورک بگرن بۆ راگرتنی ئە و زوڵم زۆرداریەی لە کوردەکان دەکرێ ، داوای لە و لیژنە نێودەوڵەتیە کرد کە بەنیازبو بۆ ئەو ناوچانە بنێردرێن کە لە بارو دۆخێکی لە م شێوەیە دا دەژین نیازی ئە و خەڵکەی پێراگەیاندن کە سەردانیان بکەن .
دوای ئە وەی شاندی تورکی لە وە بێ ئومێد بو کە ئیتر دە وڵەتە ئەوروپیەکان پشتی ئەرمەنەکان بە رنادەن و پشتگیریان دە کەن بۆ ئە وەی ببن بە دەوڵەتێکی سە ربەخۆ هە ر ئەوەندەیان لەدەست ما پێ لەسەر کوردستان داگرن بۆ ئەوەی سەربەخۆیی وەرنەگرێ ، بۆ ئەم مەبەستە هەوڵی زۆری دا تا ئاژاوە لە نێوان شاندی کوردی وئەرمەنی بنێتەوە .
بۆ وەڵام دانەوەی پیلانگێڕان ئەوانەی لە هەوڵی نانەوەی دوبەرەکیدا بون لە نێوان کورد وئەرمەن بۆ بە رپەرچدانەوەی هە وڵە نەزۆکەکانیان لە پەراوێزی کۆنگرە کە رێکەوتن نامەیەکی لەیەک تێگەیشتن لە نێوان شاندی کوردی وئە رمەنی لە نۆڤەمبەری 1919 ئیمزا کرا . ئەم رێککەوتنە باس لە هەموو پرس وگرفتە هاوبەشەکان کرا تە نها پرسی سنوری نێوانیان نەبێ ، ئە ویشیان بۆ کۆنگرە جێ هێشت کە ئەوکاتەی لیژنەیەک بۆ ئە م مە بەستە بەرێ دەکا ئەوسا باس لەم گرفتەش بکرێ .
هەردووک سە رۆکی شاندی کوردی وئە رمەنی بە هاوبەشی نامە یەکیان ئاراستە ی سەرۆکی فەرەنسی (کلیمەنسۆ) کرد وەکو ئەوەی سەرۆکی کۆنگرەکەیە ئەمە ناوەرۆکە کەیەتی :
پاریس لە 20 نۆڤەمبەری 1919
جەنابی سەرۆک
دڵخۆشین بەوەی بە هاوپێچ نوسراوێکتان ئاراستە بکەین کە بۆ بەردەم کۆنگرەی ئاشتی ئەدرێس کراوە و لە لایەن هە ردوکما نوێنە ری شاندی ئە رمەنی وشاندی کوردی بۆ کۆنگرەی ئاشتی ئیمزا کراوە .
خۆتان دەبینن کە بە پێچەوانەی گوتەی ناحەزانمان گوایە کوردو ئەرمەن ناتوانن بە ئاشتی بەیەکەوە بژین ، ئەوەتا ئێمە لەسەر رۆشنایی جێبەجێ بونی ئامانجە نەتەوایەتیەکانمان کە پێوەری چارەنوسمانە ، رێککەتنێکی ئاشتیمان ئیمزا کرد هیوادارین ریزمان قەبول کەن .
سەرۆکی ساندی کوردی بۆ کۆنگرەی ئاشتی ..شەریف پاشا
سەرۆکی شاندی نیشتمانیی ئەرمەنی .. پۆگۆس نۆبار

ئەمەی خوارەوەش دەقی رێککەوتنەکەیە :

شاندی کوردیی یەکگرتوو : 12 شەقامی سەرۆک ولسون ، پاریس
شاندی ئەرمەنیی یەکگرتوو : 12 شەقامی سەرۆک ولسون .پاریس
پاریس 20 نۆڤەمبەری 1919

جەنابی سەرۆک:
ئێمە کە لە خوارەوە واژومان کردوە نوێنەری گەلی ئەرمەنی وکوردین ، بۆ ئێمە مایەی شەرەفە کە بە کۆنگرە رابگەیەنین ، گەلەکانمان هاو بەرژەوەندو هاو ئامانجن ، هەست بە ئازادی وسەربەخۆیی خۆیان دەکەن تا لە ژێر زەبرو ستەمی عوسمانیەکان رزگاریان بێ بەتایبەتی ئەرمەنەکان (*ئاماژەدان بە ئەرمەنەکان ئەگەر نیشانەی لەوازی شاندی کوردی نە بێ ، جێی سەرسوڕمانە _ وەرگێڕ*) ، واتە لە ژێر رکێفی ئیتحاد وتە رەقی رزگاریان بێ ، ئێمە هەمومان یەک داخوازیمان لە کۆنگرە هەیە ئەویش بە پشتبەستن بە بنەماکانی سەرۆک ولسن دان بە ئەرمینیای یەکگرتوو کوردستانی ئازاد بنێن بە هاوکاری دەوڵەتە مەزنەکانەوە .

لە جیات کوردستان شەریف پاشا
سەرۆکی شاندی کوردی لە کۆنگرەی ئاشتی
بۆگوس نوبار سەرۆکی کاتیی شاندی کۆماری ئەرمینیا
د.ئەوهانیانیان سەرۆکی شاندی نیشتمانیی ئەرمەنی

بۆگوس نوبار شەریف پاشا

نێوەندە کوردیەکان پێشوازیی گەرمیان لەو رێککەتنە کرد کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان بەو بۆنەیەوە بەیاننامەیەکی دەرکرد تیایدا هاتبوو (سەبارەت بە رێککەتننامەکەی شەریف پاشا ونۆبار پاشا ، شەریف پاشا بە درێژایی تەمەنی سیاسیی خۆی سەرکەوتنێکی لەم ئاست و لەم جۆرە بەدەست نەهێناوە کە ئەوەندە شایەنی ریز وستایش بێ) .
پاشان توانیی ریزو ستایشی تەوواوی کوردەکان وەدەست بێنێ لەگەڵ ئەو سەرکەوتنەی لە دەستپێشخەریەکەوە پێی گەیشتبوو .
ئەم رێککەوتنە لەسەر ئەو بنەمایە پێک هاتبو کە هیچ کامیەک لە کوردو ئەرمەن بە هیچ شێوەیەک بەشداری لە هیچ جۆرە چالاکیەک نەکەن کە دژی بەرژەوەندیەکانی ئەویتر بێ ،چونکە کامەرانی وئاسایشی هەردوو گەلی دراوسێ لە ریز لە یەکتر گرتنە نەک لە کێشەو ململانێ نانەوە ، پێویستیش بەوە ناکات ئاخۆ کورد لەم رێککەوتنە چەند سودمەندە .
سەبارەت بە کێشە سنوریەکانیش لەسەر ئەوە رێککەوتن کە ئەم پرسە بەو لیژنەیە بسپێرن کە بۆ ناوبژیوانی راسپێردراوە . دەبێ دونیای ئیسلامی لە کارەکانی شەریف پاشا دڵنیا بێ کە چەند بەرگریی لە مافی کوردەکان کردوە ، ئەم رێککەوتنە کاری کردە سەر رای گشتیی ئەمریکی و ئینگلیزی وفەرەنسی بە ئەرێنیەوە .

کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان کە رۆڵی هەبوو لە ناردنی شەریف پاشا بۆ ئەم کۆنگرەیە رەزامەندی لە سەر رۆڵی شە ریف پاشا ورێککە وتنەکەی دا بۆ ئە م بابە تە نامیلکەیەکی دەرکرد بەناوی (کوردستان وئەرمینیا رەزامەندی لەسەر رێککەوتنی کوردی – ئەرمەنی دەدەن)

ئینگلیز توانیی سود لە م هەلویستەی کورد وئەرمەن وەرگرێ کە پشتگیری بوو بۆ ئینگلیز بۆ ئەوەی نەخشەو پیلانە کانی بەهۆیەوە جێبەجێ بکاو خۆشی لە بەرانبەر بە فەرەنسا پێی بەهێز بکا ئە وەبو کە (لۆرد کیرزۆن) رێنمای تازە ی بۆ مە ندوبی سامیی بە ریتانی لە ئیستانبۆل (سیرج دی روبیک) دەرکرد کە بەوپەری توانایانەوە پشتگیری وپالپشتی لە و ئاراستە نوێیە بکەن کە هاوکاریی نێوان کوردو ئەرمەنی بوو .

دوای ئەوەی هێزی کەمالیستە سەربازیەکان دەبوژێتەوە کە راپەڕینی کوردەکانی لە مەلاتی دامرکاند و دە ستی بەسەر ناوچەیەکی زۆری تورکیادا گرتبوو هە وڵی پشت لێسە ندنی لەو رێککەوتنەی نێوان کوردو ئە رمەن گرت ئە ویش بە دەرکردنی میساقی نیشتمانی (میساق مللی) تیایدا جەختی لەسەر ئازادی ورزگاری و ئاشتی بۆ هە موو هەرێمە کانی زۆرینە ی تورک دە کردەوە کە چارەنوسی هەموو هەرێمەکانی ئیمپراتۆریە ت لەرێگەی راپرسیە وە یەکلایی بکرێتەوە .

بەهۆی ئەوەی تورکیاو ئێران داوای ئە وەیان دەکرد کە دەست بەسەر کوردستانەوە بگرن بۆیە فەرەنساو ئینگلیز لە نێوان خۆیاندا لە رێگەی ئامادە کردنی رێککەوتنێکی ئاشتەوایی لە تورکیا ئەم وڵاتەیان دابەش کرد ، هە ردوو دەوڵەت بە یەکجارەکی لە کۆنگرەی سان ریمۆ لە 24 ی نیسانی 1920 لە بەریتانیا لەسەر پرۆژەی کۆنگرەکە پێکهاتن کە برگەکانی بەم جۆرە بوو :

1 – دوای 6 مانگ تێپەڕبون بەسەرکارا بوونی ئە م هاوپەیمانەی ئاشتەوایی لە تورکیا لیژنەیەک لە بەریتانیاو فەرەنساو ئیتالیا لە ئەستەنبۆل پێک دێت بۆ دانانی نەخشەی ئیدارەی خۆجێی لە و ناوچانە ی کە دەکەونە رۆژهەڵاتی روباری فورات کە دەکاتە باشوری ئەرمینیای باشور کە کوردەکان لێی نیشتە جێن ، ئە م نەخشەیە لەو ناوچانە ی ئاماژەیان پێدراوە دەبێ رەچاوی پاراستنی مافی کلد وئاشوریە کان و کەمە نەتەوایەتیەکانی تربکات ، هەروەها لیژنەیەک لە بەریتانیا وفەرەنساو ئێران و کوردەکان پێکبێت بۆ دەستنیشان کردنی هێلە سنوریەکانی سنوری تورکیا بەتایبەتیش ئەوەی دەکەوێتە سەر سنوری ئێران .

2 – حکومەتی تورکیا بەڵێن دەدا کە راسپاردەی لیژنەکە دوای سێ مانگ لە نمایش کردنی قەبول بکات .

3 – ئەگەر دوای ساڵێک لە پیادە کردنی ئەم رێککەوتنە ئاشتەواییە گەلی کورد بە زۆرینە داوایان لە کۆمەڵەی نە تەوەکان کرد بۆ سە ربەخۆبون و جیابونە وە لە تورکیا ، ئە گەر ئەنجومەن بڕیاری لە سەر داواکە یانی دا کە ئەم گەلە شیاوی سە ربەخۆو دە وڵەتن ئە وا لەسەر تورکیایە راسپاردەو بڕیارەکەی ئەنجومەن جێبەجێ بکاو دەست لە هەموو مافەکانی خۆی لەو ناوچەیە هەڵگرێ ، ئەمەش ئەوکات بە جیاو لە نێوان تورکیاو سەرۆکی دەوڵەتە مەزنەکانەوە ئیمزای لەسەر دەکرێ .

4 – لەم حالەتەدا دەوڵەتە هاوپەیمانەکان نابێ رێ لەو کوردانە بگرن کە لە ولایەتی موسل نیشتەجێن بچنە پاڵ دەوڵەتە سەربەخۆکەیان .

دوای ئە وەی ئیمزا لە سەر پە یماننامەکە دەکرێ وناوچە ی دە سەڵات بە سەر دە وڵەتە مەزنەکانی بە ریتانیا وفە رەنساو ئیتالیادا دابە ش دە کرێن نە خشەی بە رینی پە یماننامەی ئاشتەوایی لەگەڵ تورکیا رە وانە دەکرێ ر ێککەوتنەکەش لەگەڵ کۆمەلێک رێککەوتنی تر هەموار دە کرێ بە کۆمەڵەی ڤێرسای 1919 – 1920 دەناسرێ ئە ویش پە یماننامەی سیڤەرە .

ئەم کۆنگرەیە 5 لیژنەی لە کۆنگرەی پاریس دروست کرد کە پێک هاتبون لە 13 بەش و433 برگە ، کێشەی کورد لەوێ پانتاییەکی باشی وەرگرتبوو ، رشتەی سێیەمی لە بەشی سێیەم بەرکەوتبو لەژێر ناونیشانی کوردستان نوسرابوەوە پێکهاتبوو لە ئەرتیکلی (مادەی) 62 – 63 – 64 – کە بە مەبەستی دروستبونی دەوڵەتی کوردیی سەربەخۆ لە تورکیا بوو ، بۆی هە بوو کوردە کانی کورد ستانی عێراق (ولایەتی موسل) یش بچنە پاڵی ئە گەر مەبەستیان بوو .

بەشی شەشەم بۆ کێشە ی ئەرمەنەکان تەرخان کرابوو پێکهاتبوو لە ئەرتیکلی (مادەی) 88 – 89 – 90 – 91 – 92 – 93 – ئەرتیکلی 88 جەختی لەسەر سەربەخۆبونی ئەرمینیا دەکردەوە .(ئەو هەلوێستەی دەوڵەتە مەزنەکن لە سەربەخۆبونی ئەرمینیا وەردەگرن دەبێ تورکیاش هەمان هەلوێستی هەبێ) ، ئەرتیکلی 89 – 93 باس لە کێشە و دیاری کردنی سنور دەکات ، بە پشتبەستن بەو لیژنەیەی سەرۆکی ئەمریکا ولسن بە سەرۆکایەتی جیمس هاربۆرد بۆ دیراسەکردنی مەسەلەی ئەرمەنەکانی ناردبوو کە سەردانی هەندێک ناوچەی کوردیشی کرد . بەڵام ئەرتیکلی (مادەی) 93 ئاماژە بە پاراستنی کەمە نەتەوایەتیەکان و ئازادی بازرگانی لە ئەرمینیا دەدات (ئەرمینیا دەبێ بەو بڕیارو رێککەوتنانە رازی بێ کە دەوڵەتە هاوپەیمانە سەرەکیەکان بۆ پاراستنی چارە نوسی کە مە نەتەوایەتیەکان دە یدات ئەوانەی لە روی ئاین یا رەگەز یا زمان جیاوازن .

هەروەها ئە رمینیا دە بێ رازی بێ و ئە و رێککەوتنانە قەبول کا کە دەوڵەتە هاوپەیمانە سەرەکیەکان بۆ بەرژەوەندی ئازادی هاتوچۆ وترانزێت ئیمزایان دەکات..

هەروەها لە و ئە رتیکلی (مادەی)انەی باس لە مافی کەمە نەتەوایەتیەکان دە کات وە کو ئەرتیکلی (مادەی) 140 تا 151 لەوێش باسی کورد وئە رمەن دە کرێ گرنگترین برگەکانیشیان برێتیە لە ئەرتیکلی (مادەی) 145 کە هەرچەندە بە ناو ناوی کوردو ئەرمەن ناهێنێ بە ڵام لە ناوەرۆکا ئاماژە یە بەودوو گە لە کە دەڵێ (هەموو کە سێک لە تورکیا بەرانبەر بە یاسا یەکسانن و مافی سڤیلی و سیاسیان بە یەکسانی هەیە بەبێ جیاوازیی زمان وئاین و رەگەز .

جیاوازی زمان ،ئاین، مەزهەب ، ئەتەنی هیچ کارێکی خەراپ ناکاتە سەر مافی یاساییان .

دوای دوو ساڵ لە کار کردن بە م پەیماننامەیە حکومەتی تورکیا پرۆژە یەکی هەلبژاردنی پێشکەش بە وڵاتە هاوپەیمانەکان کرد لەسەر بنەمای نوێنەرایەتی رێژەیی کەمە نەتەوەکان .

هیچ جۆرە سانسۆر وچاودێریە ک ناخرێتە سەر هیچ کە سێک لە بەکار هێنانی زمانی زگماک ومافی فێربون وقسە پێکردن و بەکار هێنانی زمانەکانی ناتورکی لە دادگا بە نوسین وزارەکی ، مافی پێکە وەنانی کۆمەڵەو دەرکردنی رۆژنامە وچاپەمەنی بە زمانی جگە لە تورکی بۆ هەموانە وێرای ئەمەش دەبێ کارئاسانیشیان بۆ بکرێ .

ئەم پە یماننامەیە بە سیڤەر ناونرا (سیڤەر شارێکی فە رەنسیە لەوێ ئە م پە یماننامەیە ئیمزاکراوە لە 10 ی ئابی 1920لە نێوان ئینگلیز و فە رەنساو ئیتالیاو ژاپۆن و بە لژیک و یۆنان ورۆمانیا وپۆلۆنیا وپورتوگال وچیکوسلۆڤاکیا ویۆگسلاڤیا وحیجاز وئە رمینیا لە لایەک وئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە لایەکی تر) .
هەرچەندە ئەم پە یماننامەیە لەسەر کاغەز زۆری بە ئەرمەنیەکان بە خشی بە ڵام توانیی دانپێدانی دە وڵەتە مەزنەکان بە سەربەخۆیی ئە رمینیا لێ بسێنێتە وە .چونکە پەرژینێکی بەربەستی لە دەوری ئە رمینیا دروست کرد بۆ پاراستنی کۆماری ئە رمینیای ساوا واتە سەروەریی دەوڵەتی لێ سەندبوەوە .
بەڵام بۆ کورد تە نها گفت وپە یمانی روت بوون ، ئومێدەکانی گەلی کورد هیچیان جێبە جێ نەکران ، تەنها برایری سە ر کاغەز بوون لای دە وڵەتە مەزنەکان نەچوە خانەی جێبەجێ کردن .
ئەوەندەی نەبرد کورد بۆی رون بوە وە کە ئەم پەیماننامەیە بە مردوێتی لە دایک بوەو تەنها هەوڵدانی دەوڵەتە مەزنەکانە بۆ هەرچی لە توانایاندایە زیاتر ناوچەکان بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیان وخێرو بێرە کانیان لوشدە ن ، سیڤە ریش نە یتوانی ئومێدە کانی گە لانی بندەستی عوسمانیەکان بهێنێتە دی و لە زوڵم وستەم رزگاریان کا و بە دەوڵەتی سەربەخۆی خۆیان شادبن .

* * *

پەیوەندیەکانی نێوان پارتی تاشناق و پارتی خۆیبون و شۆڕشی ئاگری

ئەگەر پە یوەندیەکانی پێشوی نێوان کوردو ئە رمەن پە یوەندیی خۆرسک بوبن یا لە ئەنجامی دۆخێکی تایبە تی هاتبونە کا ، ئە وا پە یوەندیەکان لە سەرەتای سە دەی بیستە م ولەگەڵ گەلالە بونی بزوتنەوەی سیاسیی کوردی وبزوتنە وەی سیاسیی ئە رمەنی کە رۆژ لە دوای رۆژ پێشوە چونی بەخۆوە دەبینی ، بونە پەیوەندیی سیاسیی پتە و لە نێوان پارت وکۆمەڵەکانی ئەرمەنی وکوردی .
لە نێوان ئەم پە یوەندیە دیارانە پەیوەندیە دۆستانەییەکەی نێوان پارتی تاشناقسوتیون و پارتی یە کیەتیی شۆڕشگێری ئە رمەنی و پارتی خۆیبونی کوردی بوو کە دوای شۆڕشی شێخ سە عیدی پیران لە 1925 دروست بوون ئە م پە یوەندیە دۆستانەش لە ئەنجامی کۆمەڵێک لە دانیشتن وبە یەکگەیشتنی نوێنە ری گە لی ئە رمەن لە کوردستان و تاراوگە بەتایبەت لە سوریاو لوبنان و سەرکردەو سیاسەتمەداری کورد هاتە دی .
پارتی تاشناقسوتیون (پارتی شۆڕشگێری ئە رمەنی لە شاری بدلیس لە 1890 لەسەر دەستی سێ سە رکردەی ئە رمەن دام ەزرا کە بریتی بوون لە (کریستابور، روسدوم ،

زافاریان) لە ژێر ناوی یەکیەتیی شۆڕشگێرە ئەرمەنەکان ، دواتر ناوە کە گۆرا ، بوو بە پارتی شۆڕشگێری ئەرمەنی (تاشناقسوتیون) . دوای کۆنگرەی یەکەمی حزب لە 1892 لە پێناو رزگار کردن و سەربەخۆ بونی ئەرمینیا رێبازی خەباتی چەکداریان گرتەبەر ، لە بەیاننامەکە بەم شێوەیە هاتووە : (ئێمە روو لە خەباتی چەکداری دەکەین بۆ ئەوەی لە ژێر ستەم و زۆرداری تورک رزگاریمان بێ و بۆ ئە وەی بە شێوەیەکی ئاشتیانە لەگەڵ گەلانی ناوچەکە بژین و ئازادی رادە ربڕین وبازرگانی فە راهام بکەین ، شان بە شانی خەباتی چەکداریان چەندین گروپ وکۆمە ڵەی شۆڕشگێر یان دروست کرد بۆ دژایە تی کردنی توندو تیژیەکانی حکومەت کە دژی گەلانی تری پیادە دەکرد وەکو کورد وعەرەب ئێزدی وسریانی و تورکە بێلایەنەکان).

وەکو جێبەجێکردنی ئەوەی لە بەیاننامەی دامەزراندن دا هاتوە پارتی (تاشناقسوتیون) پەیوەندیان بە چەندین کە سایەتی وسە رکردەی کوردە وە کرد لە وانە میر عبدالرحمن بەدرخان کە سەرپەرشتی وخاوەندارێتی رۆژنامەی کوردستانی دەکرد هەندێک جاریش لە رۆژنامەی تاشناق وتاری بڵاو دە کردەوە لە وتارەکانیدا بانگخوازی دژایە تی نەکردنی ئەرمەنەکانی دەکرد و داوای لە خەڵك دەکرد کە لەسەر حسابی ئە رمەنەکان دۆستایەتی تورکەکان نەکەن .

لە هەمان کاتدا هە ندێک لە رۆشەنبیرو سیاسەتمەداری کورد لە سوریا وتورکیا هە وڵی یەکخستنی پارت وکۆمە ڵەی کوردیان دە دا تا لە یەک رێکخراودا کۆیان کە نەوە مەمدوح سەلیم رۆڵی سە رەکیی لەو هە وڵانە هەبوو (چونکە دۆستایەتی وپە یوەندیەکی فراوانی لەگەڵ کە سایەتیی گە لی ئە رمەنیدا هە بوو وا پێشبینی دە کرا رۆڵێکی بە رچاو لەو بوارە بگێرێ) *{مەمدوح سەلیم لە ساڵی 1880لە شاری وان هاتوتە دونیا خەڵاتی لە ئەدەب و زمانی فەرەنسی وەرگوتوە لە ئەستەنبۆل پەیوەندی باشی لەگەڵ سەرکردە کوردەکان هەبوو بەتایبەت خانەوادەی بەدرخان وشێخ عوبە یدوڵڵای نە هری و خانە وادەی بابان وئە وانەی دوای هەرەسی شۆڕش لە ئەستەنبۆل دەستبەسەر بوون ، لە 1912 دەچێتە ریز کۆمەڵەی هیوا ودواتر لەگەڵ هەریەک لە نەجمەدین حوسنی وکە ماڵ فەوزی وبابان زادە عەزیز پارتی گە لی کوردیان دامە زراند کە خۆی سکرتێرەکەی بوو دواتر ئە م پارتە ناوەکەی گۆردرا بۆ پارتی دیموکراتی کوردی ، هەروەها لەگەڵ ئەمین عالی بەدرخان و منداڵەکانی سورەیا وجەلادەت و کامیران لە 1920 کۆمەڵەی رێکخستنەکانی کوردیی دامەزراند . بە هاوبەشی لەگەڵ ئەمین عالی بەدرخان لە 17 ی حوزەیرانی 1920 سوپاسنامەیەکیان بۆ سەرۆکی ئەمریکیی ئەوسا ولسۆن نارد تیایدا سوپاسیان کرد بۆ ئە و بڕیارەی کە دابوی سەبارەت بە مافی چارەی خۆنوسی گەلان . بەهۆی دامە زراندنی لە لایەن کۆنگرەی ئاشتیی پاریس بە ناوبژیوان بۆ دیاری کردنی سنورەکانی نێوان کورد وئەرمەن بەوهۆیەوە بۆ سوریا دور دە خرێتەوەو تا کۆچی دوایی لە 1976 لەوێ دەمێنێتەوە }* . دوای ئەوەی پارتی تاشناق بە هەوڵ و تەقەلایەکانی مەمدوح سەلین دەزانن دەستخۆشیی لی دەکەن بۆ ئەم هەنگاوە ئەمەش لە رێگەی نوێنەریان لە لوبنان (واهان بابازیان)ەوە پێ راگەیەندرا ، ئەوەبو دوای کۆمە لێک لە پەیوەندی و دانیشتن لە گەڵ هە ندێک لەو پارت و کۆمە ڵانە هەندێکیان بڕیاریان دا بارە گاکانیان لە ئەستەنبۆلەوە بۆ قاهیرە بگوازنەوە لەوانە (کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان کە بارەگاو سەرکردەکانی لە ئەستەنبۆلەوە چون بۆ قاهیرە ،

هەروەها کۆمەڵەی ڕێکخراوەکانی کۆمەلایەتیی کوردی و تیپی گە لەریی کوردی ، لیژنەی سەربەخۆیی کوردستان سەرجەمیان لە ئەستەنبۆلەوە بۆ قاهیرە گواسترانەوە)
بە وەرگرتنی ڕەزامەندیی زۆرێک لە سەرکردەو سیاسەتمەداری کورد لە تورکیاو سوریاو عێراق و تاراوگە بڕیاریان دا کۆنگرەیەکی کوردی ی گشتی ببەسترێ بەناوی (کۆنگرەی نەتەوایەتیی کوردی) .
بەهۆی ئەو پەیوەندیەی نێوان مە مدوح سەلیم وپارتی تاشناقەوە لە لوبنان و بە هەوڵ و تەقەلاکانی توانرا کۆنگرەی نەتەوایەتیی کوردی لە ماڵی واهان بابازیان لە شاری بحمدون لە لوبنان لە 1927 ببەسترێ ، دوای گفتوگۆ ودانیشتن توانرا بڕیار لە سەر دامەزراندنی پارتی خۆیبون بدە ن لە 5 ی ئۆکتۆبەری 1927 ، ئەمیر جە لادەت بەدرخانیشیان بە سەرۆکی ئەم پارتە هەلبژارد و لیژنە یەکی ناوەندیشیان لە سێ ئەندام پێک هێنا جگە لە واهان بابازیان کە نوێنەری تاشناق بوو لە هەمان کاتیشدا بوبە ئەندامی لیژنەی ناوەندیی پارتی خۆیبون .
لەگەڵ دامەزراندنی پارتی خۆیبون پەیوەندیی باش لە نێوان ئەم پارتەو پارتی تاشناق دروست بوون ، بە رهەمی ئەم پەیوەندیانە هاوپەیمانیە نهێنیەکە بوو کە ناونرا بە (هاوپەیمانیی سوێندخۆری ودۆستایەتی لەگەڵ تاشناق) لە 19 بەند پێک هاتبوو و 8 لە ئەندامانی سەرکردایەتیی خۆیبون ئیمزایان لەسەر کردبوولەگەڵ نوێنەری تاشناق لە لوبنان واهان بابازیان کە تیایدا هاتبوو .
(ئەم هاوپەیمانە کە لە لایەن هەردوو لایەنی تاشناقی ئەرمەنی (واهان بابازیان) لێپرسراوی یەکەمی تاشناق ولایەنی دووەم کە هەموو ئەندامانی لیژنەی مەرکەزیی خۆیبون ئیمزا کراوە ، کە بریتین لە :

1 – عەلی ڕەزا ئەفەندی خەڵکی (بالو).
2 – د. شوکری سەکبان بەگ .
3 – موستەفا شاهین بەگ ، سەرۆکی خێلی بەرازی .
4 – حاجۆ ئاغا ، سەرۆک خێلی هڤیرکان .
5 – ئەمین ئاغا ، سەرۆک خێلی ڕمان .
6 – کەریم ڕۆستەم بەگ ، خەڵکی سولەیمانیە .
7 – مەمدوح سەلیم ، خەڵکی وان .
8 – جەلادەت عالی بەدرخان .

هاوکاری ودۆستایەتیان دەبێ زۆر بە هێز بێ دە بێ بەرژەوەندیەکانی یەکتر ڕەچاوکەن و ریز لە هاوپەیمانێتیەکە بگرن بۆئەوەی ئەم دوو نەتەوە ئاریە بەرژەوەندی یەکتر بپارێزن ، دەبێ بڕوای تەواویان بەو دۆستایەتی وئامانجەکانی هەبێ هەولو تەقەلاکانیان بۆ ئازادی وسەربەخۆبونی سیاسی نەتەوایەتی یەکتربێ و ئیمزاش لە سەر ئەو بەندانە بکەن کە لەم هاوپەیمانێتیەدا هاتووە :
ئەرتیکلی (1) :
هەریەکەیان دەبێ بڕوای بە داخوازیەکانی ئەویتر بێ و دان بە سەربەخۆیی کوردستانێکی ئازادو یەکگرتوو ئەرمینیایەکی ئازادو یەکگرتوو بنێ . بۆ بەرگری کردن لەو بیرو ڕایانە دەبێ سود لە هەموو دەرفەتێک وەربگیرێ هاوکاریەکانی نێوانیان ببوژێنرێنەوە .

داننانی ئەرمەنەکان بە سەربەخۆیی کوردستان کارێکی پڕ بایە خ و گرنگ بوو ، بە ڵام داننانی کوردە کان بە سەربەخۆیی ئە رمینیا ئە مە شتیکی واقیع بوو بە قەدەر داننانی ئەرمەنەکان بە کوردستان گرنگ نە بوو ، هە روەها رێککەوتن لەسەر هاوکاریە سیاسی وسەربازیەکان نیشانەی پێگەیشتنی ئەقلی سیاسیی هەردوو لا بوو .

ئەرتیکلی (2) :

خەبات بکرێ بۆ رزگارکردنی هە ردوو نیشتمانی کوردستان وئە رمینیا بێ گوێدانە ئەوەی لە کوردستانە یا لە ئەرمینیایە ، هەوڵەکان تەنها بۆ ئازادی وسەربەخۆبونی هەردوو ووڵات بێ ،دوژمنایەتیان هاوبەش بێ ، سنورەکانیش دواتر دەستنیشان بکرێن بەپێی ئەم بنەمایانە :

ا / ژمارەی کوردو ئەرمەنەکان بەپێی ئاماری 1914 ی بەر لە جەنگی یەکەمی جیهانی لەبەر چاو بگیرێ .

ب / سەرەڕای ئەوەی لە ئەرتیکلی 89 ی پەیماننامەی سیڤەر هاتوە کە ناوچەکانی وان وبدلیس وئە رزەڕۆم ناوچە ی ئە رمەنین و بە هۆی نارازی بونی زۆر لە سەرکردە وکۆمەڵەی کوردیە کان بە و بڕیارە سەبارەت بە سنورەکانی نێوانیان کە لە پەیماننامەی سیڤەر لە 1920 دا هاتوە بۆیە ئەم مادە یە هەڵدەوەشێتەوەو ریز لە بڕیاری ناوبژیوان دەگیرێ ، ئە مەش بۆ کاتێکی نادیار دوا دە خرێ بۆئە وەی تە نها کار لە سەر خاڵە هاوبەشەکان بکرێ و خاڵە ناکۆکەکان بە ریز گرتن لە راو بۆچونی یە کتر چارەسەری بۆ دەکرێ ،.

ج / لە حالەتی بە زاندنی سنورە کان هە رلایەک مافی خۆیە تی بە رگری لە سنور و بەرژەوەندیە سروشتیەکانی خۆی بکا .

ئا لە میانەی ئە م خاڵانە وە سوربونی هە ردوو لایە نی کوردی وئە رمەنی لە هاوکاری یەکتر کردن بەدی دەکرێ بەتایبەت پرسە سنوریەکان . ئەمە لەو کاتەدا دەبێ کە دەسەڵات دارانی تورک پرۆپاگەندەی نارەوا دژی ئەرمەنەکان لە تورکیا بڵاو دەکەنەوە .

ئەرتیکلی (3) :

هەردوو لایەنی ئیمزاکردوو لەسەر ئەم پەیماننامەیە دەبێ لە کاتی هێرشی تورکی بۆسە ر هەر لایەنێک هەردووکیان بەوپەڕی توانایانەوە بەرگری بکەن وبەرژەوەندیەکانی یەکتر لەم رێگەیەوە بپارێزن ، واتە دوای ئەوەی لەم پەیماننامەیە دۆست ودوژمنی یە کتر دیار ودەستنیشان کران ئیتر هە رلایەک دە توانێ دۆستایە تی لە گەڵ ئە ولایەنە بکات کە بەرژەوەندیەکانی هەردوولایەن دەپارێزێ .

ئەرتیکلی (4) :

هەردوو لایەن دەبێ پابەند بن لە بڵاوکردنەوەی بیروڕای لایەنی تر وکار بۆ جێگیربونیان بکەن جا ئەمە چ بە رێگەی زارەکی یا لە رێگەی رۆژنامە وهۆکارەکانی تری راگەیاندن بێ .

ئەرتیکلی (5) :

دەبێ پارتی تاشناق پە یمانی ئەوە بدات هانی سە رجەم رێکخستنەکانی خۆی لە ئەورووپاو سەرتاسەری دونیا بدات بۆئەوەی پرۆپاگەندەکانی تۆرانیەکان رسوا بکاو بەدرۆیان بخاتەوە .

ئەمەش بۆئەوەیە تاشناق ئەوە بسەلمێنێ کە ئەو پرۆپاگەندەی تۆرانیەکان سەبارەت بەوەی کوردەکان دەستیان لە کۆکوژیەکەی ئەرمەنەکاندا هەبوە بەدرۆ بخاتەوەو رسوایان بکات .

ئەرتیکلی (6) :
لەسەر پارتی تاشناقە هاوکاریی دارایی پێشکەش بە پارتی خۆیبون بکا وبەلێنی هاوکاریی تەقەمەنی وئیداریش بدات .

ئەرتیکلی (7) :
پارتی تاشناقی شۆڕشگێر پە یمانی ئەوە بدات لە ولآتە ئەوروپییەکانەوە یارمەتی بۆ کوردەکان کۆبکاتەوە بە تایبەت لەو دەوڵەتانەی کە پەیوەندیی لەگەڵیان کۆکە.

ئەرتیکلی (8) :
هەردووک لایەن دەبێ پەیوەندیەکانی رێکخراوەییان پتەو و بەهێزکەن و پارتی تاشناقیش لە بڕیارەکانی لیژنەی مەرکەزیی پارتی خۆیبون بە شداری پێ بکەن بۆ ئەم مەبەستە دەبێ ئەندامێکی تاشناق وەکو نوێنەری تاشناق لە ناو لیژنەی مەرکەزی خۆیبون دا بنرێ .
ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە لای کوردەکان هیچ خوروخ ۆییەک (حەساسیەتێک) نیە بەرانبەر بە بەشداری کردنی ئەندامێکی تاشناق لە دانیشتنەکانی لیژنەی مەرکەزیی پارتەکەیان کە لە دانیشتنی ئەم ئاستەی حزب باس لە بڕیارە هەستیارەکانی چارەنوسی حزب دەکرێ .

ئەرتیکلی (9) :
چونکە تورکەکان دان بەو ناوچە ئەرمەنیانە یا کوردانە نانێن کە ئێستا رزگار کراون یا دواتر رزگار دەکرێن بۆیە هەر لایەک ئازادە ئەگەر دواتر هەرجۆرە رێککەوتنێک لەگەڵ تورکیا ئیمزا بکات ، یا هەر حکومەتێکی تر .

ئەرتیکلی (10) :
بەپێی ئە و ڕاپۆرتە ی کە هەردوولایەن ئامادە یان کردوە هێزەکانی سە ربازیی تاشناقی شۆڕشگێر دەچێتە پاڵ هێزەکانی کوردی لە ئۆپەراسیۆنە سەربازیەکاندا ، لەسەر تاشناقە تفاق وزەخیرەی سەربازی بۆ ئە م جۆرە ئۆپەراسیۆنانە دابین بکات بۆئە م مەبەستە دەبێ یەکێک لە سەرکردە سەربلۆیەکانی تاشناق بە ردەوام بونی لە دانیشتنەکانی لیژنە ی مەرکەزی خۆیبوندا هە بێ ، ئە وکەسەش دەبێ بڕیارە کانی ئەنجومەنی سە ربازی جێبە جێ بکا .

ئەرتیکلی(11) :
ئەو بڕیارانە ی لە لایەن ئە نجومەنی سیاسیی هە رلایەنیک دە درێن ئە و لیژنە یە کە لە لێپرسراوانی هەردووک لایەن پێک دێن لە سەریەتی جێبەجێیان بکەن ، ئەگەر پێویستیشی بەوەکرد لایەنێک فەرماندەیەک دەستنیشان بکا دەبێ بە رەزامەندی هەردووک لایەن بێ .

ئەرتیکلی (12) :
پارتی تاشناق دەبێ پەیمانی ئەوە بدات یارمەتی و خەرجیەکان لە رووی مادی وراگەیاندن پرۆپاگەندەی مەشقەکان بدات .

ئەرتیکلی (13) :
هەر دوو لایە ن بە پێی بڕیارە کانی پە یماننامەکە دەبێ ئامادە بن بۆ ئیمزا کردن لە سەر رێککەوتنێکی نوێ دەربارەی جێبەجێ کردنی بڕیارەکانی گومرگ وباجەکان ومافی کەمە نەتەوایەتیەکان ودەربەدەرەکان لەگەڵ هەموو ئەو بابەت و بوارانە ی کە لێرە باسیان لێوە نەکراوە ، بە دووریشی نازانین کە بیرۆکەی یەکیەتیی کۆنفیدرالی لە نێوان کوردو ئەرمەن بخرێتە روو لە داهاتودا .

ئەرتیکلی (14) :

هەردوولا مافی ئەوەیان هەیە دەست بەسەر ئەو خاک وزەویانەدا بگرن وبەکاریان بێنن بۆ یەکلایی کردنەوەی قەرزەکانیان لەگەڵ مسۆگەر کردنی مافی ئە و گروپ و کۆمپانیایانە ی بەدوای کانزاو کەرەستەی وون دادەگەڕێن .

ئەرتیکلی (15) :

هەر ناکۆکیەک لەسەر جێبەجێ کردنی ئە م پەیماننامەیە روو بدا ، دە بێ هەردوولایەن بەیەکەوە بۆی دابنیشن وگفتوگۆی لەسەر بکەن .

ئەرتیکلی (16) :

هەردوو لایەن بەرپرسیارن لەسەر پاراستنی نهێنیی ئەم رێککەوتنە سیاسی و سەربازیە ، ئەگەر لایەنێک مەبەستی بوو بەشێک لەم پەیماننامەیە بۆ لایەنی سێیەم ئاشکرا بکات دەبێ پێشتر رەزامەندی لایەنی هاوپەیمان وەرگرێ .

ئەرتیکلی (17) :

ئەم پەیماننامەیە هەموو پەیوەندیەکانی نێوان هەردوو لایەن رێکدەخات تا جەنگی رزگاری ، ئەگەر پێویستی بە هەر گۆڕانێک کرد ئەوا دەبێ بە رەزامەندی هەردوو لایەن بێ ، هیچ دەقێکی ناکۆک لەگەڵ ئەم دەقە کاری پێ ناکرێ .

ئەرتیکلی (18) :

کار بەم پەیماننامە سیاسی وسەربازیە دەکرێ لە رۆژی ئیمزاکردنیەوە .

ئەرتیکلی (19) :

لە بنەڕەتدا ئەم پەیماننامەیە بە زمانی فەرەنسی بە دوو وێنە نوسراوەتەوە .

دەکرێ ئەو بۆچونەمان هەبێ کە بلێین شۆڕشی ئاگری کە لە ساڵی 1926 – 1930 ی خایان کاریگەری ورەنگدانەوەی بەرچاوی هەبو لە پتەوکردنی پەیوەندیەکانی نیوان کورد وئەرمەن کە بوە مایەی ئیمزاکردنی پە یمانامە دووقۆلیەکەی نێوانیان ، ئە م رەنگدانەوەو کاریگەریە دیارو ئاشکرا بوو کاتێک پارتی خۆیبون لە 1927 جەنەرال ئیحسان نوری پاشا راەدسپێرێ بۆ بە شداری کردن لە شۆڕشی ئاگری وئە رکی فە رماندارێتیی دە گرتە ئەستۆ (شۆڕشی ئاگری ئەرمەنەکان پێی دەڵێین ئارارات) .

ا

احسان نوری پاشا

{ جەنەرال ئیحسام پاشا لە سالی 1893 لە شاری بدلیس لە خێزانێکی کوردی لە تیرەی جەبران لە دایک بوە ، دوای تەواوکردنی خولێکی سەربازی بە پلەی نایاب بەشداریی لە گەلێک شەری نێوان تورکیاو ئێران کردوە لە کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان بوو بە ئەندام ، خاوەنی ئیمتیازی رۆژنامەی ژین بوو پاشکۆی راگە یاندنی پارتی خۆیبون بوو ، هە روەها ئەندامی لیژنەی سەربەخۆیی کوردستان بوو کە لە ئەرزەرۆم دامەزرا دوای دروست بونی کۆماری تورکیالە 1922، سوپاسی سە رکردە تورکەکانی کرد بۆ بە جێ گە یاندنی بەلێنەکانیان کە بە کوردیان دابون .(ئەم سوپاسگوزاریە بە هاورێیەتی هەریەک لە رامی روستەم وتوفیق و خورشید و عالی رە زا بوو ، لە 1924 لە گوندی بەیت ولشەباب بە نهێنی سوپاسی رێکخراوی عە شایرەکانی سەر سنوری تورکیاو عێراق یان کرد ، دوای هەرەس هێنانی یاخی بونە کەی روو لە شۆرشی ئاگری دەکاو سەرپەرشتیی دەکا ، دواتر روو لە ئێران دەکا وتا مردنی کە بە ماتۆرسکلێک دەکوژرێ لە 1976 لە وێ دەمێنێتەوە کە زۆر لە سەرچاوە کوردیەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە ئەم لێدان وکوشتنە کارێکی پیلانگێری بوە لە لایەن ساڤاکی ئێرانیەوە بۆی دارێژراوە }

ئەمە بۆ هەموو لایەن رون بووەوە هەلگیرسانی شۆرشی ئاگری کە لە زستانی 1926 بەرپا ببوو بو بە خالی وەرچەرخان لە پەیوەندیەکانی کوردو ئە رمەن ئەو شۆرشەی کە لە سەردەستی بەرۆ پاشا هەسکی تێلی لە چیای ئاگری هەلگیرسا (چیای ئاگری کە دەکەوێتە خالی بەیەک گەیشتنی سێ سنوری ئەرمینیا وتورکیا وئێران) (بەرۆ کورتکراوەی ناوی ئیبراهیمە) پلەو ناوی پاشایەتیش ئەو کاتە پێبدراوە کە سنگی لە لەشکری سوپای روسیا گرت و ماوەی سێ سال رێگەی نەدا روسیا ئاگری داگیر بکا .

دوای روخانی شۆرشی شێخ سە عیدی پیران لە 1925 و هەولدانی هەندێک لە سەرکردە کوردەکان خۆیان لە شالاوی گرتن وراوە دونان دەرباز کەن رویان لە سنورەکانی ئێران وروسیا کرد و س وپای تورکیاش هە لمەتی دەستگیرکردنی دەستپێکرد بە هۆیەوە چەندین کەسایەتی وسەرکردەو خەلکی بێ گوناهی لە وانەی بەشداریان کردوەو بەشداریان نەکردە دەستگیر کردو کوشتنی.

دوای ئە وەی هێزە کانی تورکی لە 1926 تخونی برۆ پاشا دە کەون ئە م خۆی ناد ا بەدەستەوەو رو لە چیای ئاگری دە کا و چە ندی کەس لە هەوادار وخزمانی دە وری دەدەن دوای چە ند شە رێک بە سەر سوپای تورک دا سە ردەکەوێ و بە بۆنەی ئە م پالە وانێتی وقارەمانێتیەوە برۆ هسکی بە ئەندامی دەستەی خۆیبون هەلدەبژێردرێ .

ئەوەبوو ئیحسان پاشا داواکە ی پارتی خۆیبون قە بول دە کا بە سەرکردایەتی کردنی شۆرشی ئاگری ، دوای گە یشتنی ئیحسان پاشا بۆ ناوچە ی شۆرش لە 1927 دەسبەجێ چەندی سەرکەوتن دژی هێزە کانی تورکی بە دەست دێنن ئە و هێزانەی کە مەبەستیان بوو شۆرشەکەی کورد لە بێشکەوە شکست پێ بێنن بەلام هەولەکانیان بە فیرۆ چوو .

بە گەیشتنی ئیحسان پاشا بۆ ناوچە کە تەشکیلاتی ئیداری وپۆلیس وئاسایشی لە ناوچەکە دامەزرێندرا هێلی تە لەفۆنی لە نیوان شارە کان دابین کرد دامە زراندنی کوردستانی سەربەگۆی راگە یاند بە پشت بە ستن بە بریارەکانی کۆنگرە ی سیڤە ری 1910 کە زۆر بەراشکاوی دان بە مافی گە لی کورد دە نی بە دامەزراندنی دە ولەتی کوردستان ، ئە م

دەوڵەتەی کوردستان خاوەنی سرودی نیشتمانی و ئاڵای کوردیی خۆی بو، ئاڵای کوردستان لەسەر لوتکەی چیای ئاگری بەرز کرایەوە .

{ سەربازەکان نیشانە ی ئاگریی مە زن وبچوک لە سەر کلاوە کانیان دە نەخشاند بە ڵام ئەفسەرەکان نیشانەی پارتی خۆیبونیان لەسەر شانیان دادەنا (نیشانەی خۆیبونیش بریتی بوو لە خەنجەرێک وگولەگەنمێک لە بەرانبەریشیان بەرەموچێکی نوسین بوو) ئەم نیشانانە بەیەکەوە بەسترابون و لە ناوەراستیشیدا تیشکی خۆر لە سەر دە ستکی خە نجەرەکە هەلهاتبوو تیشکەکە هەموو هێماکانی دەگرتەخۆ}

پارتی تاشناقی شۆڕشگیر لە شۆڕشی ئاگری لە ساڵەکانی 1927 تا 1930 بەشداریەکی تەواوی لەگەڵ هاوپەیمانەکەیدا (پارتی خۆیبون) هەبوو ، ئەم هاوکاریە لە بەیاننامەی کۆتایی کۆنگرەی دووەمی پارتەکەیان جەختی لەسەر کرابووەوە کە تیایدا هاتبوو (کۆنگرە لەگەڵ شۆڕشی کوردی کە دژی تورکیا دە ستیان پێ کردوە هاوسۆزە لە رزگار بونی کوردەکان ، بۆیە پارتی تاشناق بە لێن دە دا هاوکاری وپشتگیری ئە و بزوتنە وەیە بکا بەمەرجێ لە پێناو رزگار بون لە ژێر چنگی تورکیادا بێ .)

نوێنەرەکانی پارتی تاشناق لە هەوڵی وە دەست هێنانی یارمە تیە نێدەوڵەتیەکاندا بوون ، رۆبین پاشا کە سەرکردەیەکی تاشناق بوو هە وڵی وەدەست هێنانی پشتگیری ئینگلتە راو ئێرانی دەدا بۆ کوردە کانی تورکیا ، لە هەوڵی پەیداکردنی چەک و تفاقی ئێرانی دابوو بۆ کوردەکان هەروەها ئەرمەنەکانی ئێران لە پەیداکردنی چەک و یارمە تیەکانی تر درێغیان نەدەکرد ، لە رێگەی باشوری تە برێزەوە بە بزوتنەوەی کوردە کانیان دەگەیاندن ، چونکە پارتی تاشناق کۆگاو عەمباری زۆریان لە خواروی قەوقاز و چەند ناوچەیەکی ئێران هەبو تیایدا ئەم تفاق و کەرەستانەیان کۆدەکردنەوەو ئاودیویان دەکردن ، ئەمەش دەکەوتە خانەی پابەند بون بە جێبەجێ کردنی پەیماننامەکەی نێوان پارتی خۆیبون وتاشناقەوە .

چەند کە تیبەیەکی سە ربازیی ئە رمەنەکان بۆ بە شداری وهاوکاری شۆڕشی کوردی نێردرانە ئاگری بە سەرۆکایەتی ئەردەشێر مرادیان ، وە کو پشتگیریی مادی و مە عنەویی شۆڕش ، ئیحسان نوری پێشوا زیەکی فەرمیی لە نوێنەری ئەرمەنەکان کرد شۆڕشگێرە کوردەکان ناوی ئەم سەرکردە ئەرمەنەیان نا (زیلان) .

وێرای دەست کورتی شۆڕش لە روی ئیمکانات ودارایيە وە کە زیاتر پشتی بە خەڵکی ناوچەکەو دۆست ولایە نگرانی دە بەست بە ڵام سە رکەوتنی بە رچاو و دیاریان وە دەست هێنان و گورزی باشیان لە سوپای داگیرکەری تورک وەشاند بوو ، رۆژنامەو هۆکارەکانی تری راگەیاندنی دونیا باسیان لێوە دەکرد تا ئەو ئاستەی تورکیا لەسەر ئاستی فەرمی ناچار دەبێ دان بە و زیانانە بنێ کە شۆڕشگێرە کوردەکان پێیان گەیاندن ، لە و شە ڕانە 12 فڕۆکەی جەنگی تورک دەخرێنە خوارەوە جگە لە سەدان کوشتیارو زیانی ماڵی تر .

دەسەڵاتی تورک هیچی نە مابوو بیداتە بەر روی خۆی بۆ ئە وەی خۆی لە شەرمەزاری شکستەکان دەرباز کا ناچار پە نای بۆئەو هاوکاریەی ئەرمەن و کورد دەبرد کە ئەم یاخی بونەی کوردە کان بە فیت و هاندانی ئە رمەنەکانە بۆیە کارەکە بەم ئاستە دەگا ئەمەی لە مەحافلی دە ولی ودانیشتنە کانی نێو دە وڵەتی باس لێوە دەکرد ، بونی شاند و نوێنە ری ئەرمەنەکان لە ناو تەشکیلاتە کوردیەکان بەڵگە بوون بەدەست تورکەکانەوە کە ئەرمەنەکان هانی کوردەکان دەدەن بۆ یاخی بون و راپە ڕینیان دژی تورک ، ئە وەی شیاوی باسە دەیان راپەڕین وشۆڕشی تر بە ر لەو مێژوە لەسەر دەستی کوردەکان و بە تەنیایی ئەنجام دراون

که زۆربەیان لە سەدەی هەژدەهەم ونۆزدە هەم هەلگیرسابون وتا نیوە ی دووەمی سەدەی بیستەمیش هەر بەردەوام بوون بە لام ئەمجارەیان هاوکاری و هاوپەیانێتیی کوردو ئەرمەن گەیشتبوە ئاستێکی بەرزتر بۆیە تورک پێی هەراسان ببو .
ئەو هەلوێست و هاوپەیمانێتیەی ئەرمەن وکورد کاری کردبوە سەر پەیوەندیەکانی کوردو روسیا ، بەهۆی ئەوەی ئەرمەنەکان زۆر بەتوندی دژایەتی روسیایان دەکرد بەهۆی ئەوەی هاوکاریی پارتی کۆمۆنیستی ئە رمینیای دە کرد ، لە بەر ئە مە روسیاش روی خۆی لە کوردەکان وەرگێراو کەوتە پرۆپاگەندە دژی شۆڕشی کوردی بە داردەستی ئیمپریالیزمی دایە قەلاەم و بۆ دژایە تی کردنی شۆڕشی کوردیش هاوکاری تە واوی تورکیای دەکرد ئەم دژایەتیە هەم لە رێگەی تورکیاو هەم لەرێگەی نوسین وبلاوکراوەکانی روسیا کاری لەسەر دەکرد . بەدیدو بۆچونی ئە وان بزوتنەوەی کوردی داردەستی ئەمریکا وئینگلیزە ، تا ئە و ئاستەی کە دائیرەی مەعارفی سۆڤیەتی کە بە دائیرەی مەعارفی مەزن دێتە ناسین کوردیان بە کرێگرتەو داردەستی ئیمپریالیزم دە ناساند رێگەیان لە کوردەکانی ئەرمینیا دەگرت کە بەشداری لەم شۆڕشە بکەن ە ەموو سنورەکانی لێیان توند کردبوون بە بۆچونی روسیا بەشداری کردنی تاشناق لە م شۆڕشە ئەوە دەسەلمێنێ کە ئەرمەن و کورد لە دژی بەرژەوەندیەکانی روسیا هاورا و هاوکارن .
بە ناراستەوخۆ دە سەلاتدارانی روسیا پیلانی دە ستگیر کردنی (ئەردەشێر مرادیان) نوێنەری ئەرمەنەکانیان لە ئاگری دا کە بە پیلانێک بەرەو خالە سنوریەکانیان کێشا و لەگەل هەندێک لە هەڤال وپاسەوانەکانی کە کورد بوون دە ستگیریان کرد وبۆ سیبیریا دوریان خستەوە .
شێوەی گرتنەکەی بەم شێوەیە بوو ، دوای 4 سال لە تەمەنی شۆڕش رۆژێکیان نامەیەکی بۆ دێ گوایە لە کورە مامەکە یەوەیە بۆ دیدەنیی هاتۆتە یەریڤان مەبەستیەتی بیبینێ بۆیە داوای لێ دە کا کە بێتە سەرسنور و لە وێ چاویان بە یەک بکەوێ ، بە لام ئیحسان پاشا ئاگاداری دە کاتەوە کە ئەمە فێلەو لەگەل ئەوەدا نیە لە سنورەکان نزیک بێتە وە کەچی ئەردەشێر پێ لە سەر سەفەرەکە دادەگرێ ئیتر خۆی و فە رماندەیەکی کورد بە ناوی عمر بەسێ کلتوری وچوار لە پاسەوانی کورد لە گەل خۆی دە با دە چێتە سەر سنور لە وێ ئەفسەرانی روسی دە یگەیەننە ئەو بڕوایە کە هیچی لێ ناکە ن دەتوانێ لەروباری ئاراس بپەرێتەوە بۆ ناو خاکی روسیا ئە میش ئەم هەلەیە دەکا بەپەرینەوەی بۆ ناو خاکی روسیا دەستگیری دە کەن ودە یبەن بۆ یە ریڤان لە وێش بە هەولی ئیحسان پاشا چوارپاسە وانە کوردەکە ئازاد دەکەن ئەویش بۆ سیبیریا دوردەخەنەوە .
دوای ئەوە پارتی تاشناق نوێنە رێکی تر بۆ ئاگری دە نێرن کە سەرپەرشتی نوێنەرایەتی ئەرمەنەکان بکا لە شۆڕشی ئاگری ئە ویش (ڤاهان) دەبێ ئە فسەرێک بوو لە سوپای چوارەمی روسی ، ڤاهان لە وێ دە مێنێتەوە تا ناوەڕاستی سالی 1930 کە سەروبەندی تێکچونی شۆڕش بوو .
پاش ئەوەی تورکیا سۆزی روسیا بۆ خۆی رادە کێشێ و گەمارۆی شۆڕش دەدا ، بالوێزی خۆی لە ئێران (مەمدوح شەوکەت ئەسندال) لە تەهران دە کێشێتەوە و لە شوێن ئەم خەسرۆ کەرەدە دادەمەزرێنێ ، خەسرۆ کەرەدە پیاوێکی کەمالیستی شۆڤینی بوو زۆر رقی لە کورد بوو لە گەل ئەوەدابو بوو شۆڕشی کورد بە ئاگرو ئاسن لە ناو ببردرێ هە رچی

ئەسندال بوو رای وابوو بە نیانی لەگەڵ کورد مامەڵە بکرێ وکاری توندو تیژی دژی کورد بەکار نەهێنرێ ، ئەمەش دژی سیاسەتەکانی عیسمەت ئینۆنۆ بوو .
دوای ئەمە تورکیا داوای کۆبونەوەیەکی سێ قۆڵی لە روسیاو ئێران وتورکیا دە کات بۆئەوەی رێگە لە شۆڕشی کورد بگیرێ کە بە گوتەی ئەو دژی بە رژەوەندیەکانی هەرسێک یانە و هاوکاریەکانی ئەرمەنەکان کە لە سوریاوە بۆیان دێت رێگەیان لێ بگیرێ بەهۆی ئەوەی سوریا ئەوکات لە ژێر ئینتدابی فەرەنسی دابوو ئەرمەنەکان لە توانایاندا بوو لەوێوە سود وهاوکاریەکان بە شۆڕشی کورد بگە یەنن ، دوای ئە وەی زانیاریەکان لە سوریەوە بە دەسەڵاتدارانی تورک دە گەن گوا یە کوردەکان بەنیازن لە سوریاوە هێرش بەرنە سەر هێزەکانی تورک بۆئە وەی گەمارۆی سەرکوردەکان بشکێنن ، تورکیا کە وتە جموجۆل بۆ پەیوەندی کردن بە دەسەڵاتدارانی فەرەنسی بۆ ئەوەی پشتگیری لە کوردەکان نەکا ورێگەیان لێ بگرێ کە لە سوریاوە هێرش نەکرێتە سەریان .
دوای ئەوەی تورکیا دۆخی نێودە وڵەتیی رێکخستەوەو روسیاش بە تەواوەتی رێگەی لە کوردەکان گرت بۆ ئەوەی نەگەنە ناوچەکانی ئێران و ئاگری کە شۆڕشگێرە کوردەکانی لێ بوو بۆ بەرز کردنەوەی ورەی سەربازە بێ ورەکانی لەو ناوچەیە کە ژمارەیان خۆی لە 40 هەزار سەرباز دەدا سەرۆکی ستونی خۆی (فەوزی چەقماقچی) بۆ ناوچەی ئاگری دەنێرێ و رێگە لە ئێران وەردەگیرێ کە هێزەکانی تورک بە ناوخاکیداا بچن بۆ لێدانی شۆڕشگێرە کوردەکان لەوکاتدا هێزەکانی تورک مەزنترین هێرش وشاڵاو بۆ سەر 700 شۆڕشگێری کورد وئە رمەن لە و چیایە دەبەن ، دوای بە رگری وخۆراگریە کی زۆر هێزە کانی شۆڕشگێرە کوردەکان ناچار دەبن پاشەکشە بکەن لەوانە سەرکردەکەشیان ئیحسان پشا کە بۆ ئێران پاشەکشە دەکا .
دوای ئەوە ئیتر هێزەکانی تورک ە یرشێکی رەشبگیر دەکەنە سەر ناوچەکانی کوردنشین و روماڵی دەکەن لە ئەنجامدا 47 هەزار کەسلە ناو دەبەن ، لەوانە 40 کچی کورد لە پێناو پاراستنی ئابروی کورد خۆیان لە دەست ئە فسەرە تورکەکان دە رباز دە کەن وخۆیان دەهاوێنە دەریاچەی وان وکۆتایی بە ژیانی بن دەستی دەهێنن .
لە دیاردە بەرچاوەکانی پەیوەندیە دۆستایەتیەکانی نێوان کوردو ئە رمەن ئەو پەیوەندیە بون کە لە نێوان سەرکردەکانی تاشناق و ئیبراهیم پاشا ی مە للی سەرۆکی هۆزی ملان و سەرۆک هۆە زبێلایەنەکان بوو وە کو سلێڤان وحە سنان وحە یدەران وجە بران ، ئە م پەیوەندیانە گەیشتنە ئەوئاستەی هە ندێک لە سەرکردە کوردەکان بچنە ریز پارتە ئەرمەنەکان وەکو قاسم بەگ لە 1907 لە ریز پارتی تاشناق درێژەی بە خەباتی خۆی دەدا .هەروەها شێخ زە ینەل یە کێک بوو لە سەرکردەی تیرە کانی دە رسیم کە لە مەزنترین بانگخوازانی هاوکاری وهاوپە یمانیی کوردو ئە رمەن بوو ئە م بانگخوازە ی بوە مایەی ئەوەی دەسەڵاتدارانی تورک لە 1908 تیرۆری بکەن .
دیسان پارتی تاشناق رۆلێکی سە رەکیی هەبوو لە وروژاندنی کێشەی کوردی لە دانیشتنە نێودەوڵەتیەکان ، ئەمەش وەکو پابەند بون بە هاوپەیمانێتیەکەی نێوانیان دە هات ، نوێنەری ئەرمەنەکان لە کۆکنگرەی سۆشیال ئینتەرناشنال کە پارتی ئەرمەنی تیایدا ئەندام بوو باسی لە کیشەی کوردو شۆڕشی ئاگری بە سەرۆکایەتی ئیحسان پاشای کرد ، ئەوکاتەی کۆنگرە دانیشتنەکانی خۆی لە ماوەی 22 – 25 ی ئابی 1925 لە شاری زیورخی سویسری بەست ، ئە م کێشە یەی وە کو چە وسانەوەیەکی نە تەوایەتی کە لەلایەن دە سەڵاتدارانی تورکە وە

روبەڕوی دەبون خستە رو باسی لەوە کرد کە ئەمە کاری لەناوبردن و جینۆسایدی گەلێکە ، تورک چەندین شۆڕشی کوردی لە ناوبردوە لەوانە شۆڕشی ئاگری وئە م کارە ستەمکاری ولەناوبردنەی گەلی کورد تا ئێستاش بە ردەوامە ، ئەم داخوازیەی ئەرمەنەکان لە کۆنگرە هانی ئامادەبوان دا لە بەیاننامەی کۆتایی کۆنگرە نارەزاییەکی توندی فەرمیی دەسەڵاتدارانی تورک بکرێ کە توندو تیژی دژی کورد بەکار دەهێنێ .

دەکرێ بڵێین وەکو پابەند بون و پیادە کردنی بڕگەکانی ئەم هاوپەیمانێتیە بوو ئەرمەنەکان لە ئەمریکا رۆلێکی باشیان گێرا بۆ ناساندنی ک ێشەی کوردو رێخۆش کردن لە بەردەم سیاسەتمەدارانی کورد بۆ نواندنی کارو چالاکیە کانیان لەوێ ئەمە کاتێک بەدی دەکرا کە واهان قارداشیان یە کێکە لە سەرکردەکانی تاشناق و چالاکوانێکی ئە رمەنە لە ئەمریکا داوەتی چالاکوانی کوردو ئە ندامی پارتی خۆیبون ئەمیر سورەیا بەدرخان دەکا بۆ ئەمریکا چونکە ناوبراو لە و ناوچانە ی ژێر ئینتدابی فە رەنساوە دورخرابوەوە داوەتی دە کا بۆ ئەمریکا بۆئەوەی لەوێ دۆست وهەوادار ولایەنگر بۆ گەلی کورد و دۆزەکەی پەیدا بکا .

دوای ئەوەی ئەمیر سورەیا لەسەر داوەتی واهان دە گاتە ئەمریکا هەمان رێچکە دەگرێتە بەر کە بۆی دیاری دەکا هەڵدەستێ بە دانانی پەرتوکێک بەناوی (کێشەی کورد لە روبەڕو بونەوەی تورکەکاندا) بە زمانی ئینگلیزی لە فیلادلفیا ، بۆ ئەوەی رای گشتیی ئەمریکی بە کێشەی کورد ئاشنا باکات.

* * *

پەیوەندیەکانی کوردو ئەرمەن لە ڕاگەیاندن و رۆژنامەکاندا

بە دەرکەوتنی رۆژنامە گەری کوردی لە ساڵەکانی دوایینی سە دەی نۆزدە هەم ، بزوتنەوەی رۆشنگەری و بڵاوکردنە وەی فێربون وزانستی پێی نایە قۆناغێکی نوێوە .لە پێناو بە چاڵاک کردنی رۆڵی بزوتنە وەی ڕۆشەنگیری وپەرە پێدانی ڕۆشنبیری کوردی و بە دەرچونی یەکەم رۆژنامەی کوردی بەناوی کوردستان لە 22 ی نیسانی 1898 یەکەم ژمارەی لە قاهیرە دەرچوو لە سەر دە ستی میر مقداد بە درخان ، مە ساجی کوردی لە قۆناغی سیاسیی شۆڕشگێری زارە کی و میانرە و و لە قۆناغی گوتاری داڕشتنە وە بۆ قۆناغی هەلوێست و گوتاری رۆژنامە کان و ناوەرۆک و ئامانجی سیاسی و رۆشە نبیری وکۆمەلایەتی وئابوری هەنگاوی نا .

رۆژنامەگەری کوردیی ئەو سەردەم چ ئەوانەی بەکوردی یا بەهەر زمانێکی تری بێگانە وەکو فارسی یا عەرەبی دەردەچون، وەکو باقی رۆژنامەو راگەیاندنەکانی تری گەلان بێ بەش نەبوون لە کەمو کوڕی و خاوە نەکانی لە کەسایەتی سیاسەت مەدارو شۆڕشگێری نەتەوەکانیان بوو ن ، بە چاوێکی دووربینانەوە سەیری بەرژەوەندی وکێشەی میلەتەکەیان

دەکرد بە رەچاوکردنی پە یوەندیەکانی سیاسی و کۆمە لایەتیی گە لی کورد لە گەڵ گە لە دراوسێکانی دەورو بەریاندا .

لە بواری پەیوەندیەکانی کوردو ئە رمەندا رۆژنامەی کوردستان وەکو یەکەم رۆژنامەی کوردی و رۆژنامە کانی تری کوردی رۆلی باشیان لە پتەوکردنی پە یوەندیەکان و بەدرۆخستنەوەی راگەیاندنە شاخدارەکانی تورک و ناحەزانی بینی رێگەیان لە چاندنی تۆی دوژمنکاری گرت کە تورکەکان هە وڵیان بۆدە دا لە نێوان کورد وئە رمەن کە لێنێک بۆ لەیەک دورکردنەوەیان دروست بکەن .

لەم روەوە رۆژنامەی کوردستان هە ر لە سەرەتای دە رچونیەوە بە دڵێکی کراوەو پڕ بایەخەوە لە لایەن ئەرمەنەکان وستافی رۆژنامە گەریان پێشوازیان لێوە کرا بە تایبەت لە میر عەبدولرەحمان بەدرخان ی خاوەنی کە ئەوکات لە جیات براکەی مقداد بە درخان بە ئەرکی دەرکردنی رۆژنامەکە هەڵدەستا بۆ ئە وەی میر عبدالرحمن لە ریزی رکابەرانی دژی عبدالحمیدی دووە م ی ستە مکار رێک بخە ن کە بانگخوازی پێکهێنانی حکومە تێکی فیدرالیی یەکگرتوی پێکهاتوو لە چەند ئیدارەیەکی سەربەخۆ لە ئەلبانی وکریستی وئەرمەن و سوری وکورد دەکرد .

رێکخستنەکانی ئە رمەنیەکان لە تورکیاو دە رەوە رۆلێکی باشیان لە بڵاو کردنە وەو گەیاندنی رۆژنامە ی کوردستان گێرا بە گەیاندنی ئە و رۆژنامە یە بۆدەستی کورد ەکانی هەندەران لە هەر کوێیەک بن ، لە سەرجەم ژمارەکاندا لە ژمارە 1 تا ژمارەی 30 لە نیسانی 1898 ەوە تا شوباتی 1902 بە نوسینی بە پێز بە شداریان تیایدا دە کرد لە نوسینەکانیشدا جە ختیان لە هاوبەشی وهاوکاری هە ردوو لایە ن دەکردەوە ، خوێنە ر ئەم راستیە لە ووتارە سیاسیەکاندا بە دی دە کا و دە زانێ چە ند رە نگدانەوەی بیرو بۆچونی سیاسەتمەدارە کوردەکان ئەمەیان شی کردۆتەوەو دایان رشتوە .لە یەکیک لە ژمارەکانی کە ژمارە 7 ی ساڵی 1898 ە چاوپێکەوتنێکی بە راوردی ولە یەکچونی هە ردوو رە وشی کوردو ئەرمەن هەڵدەسەنگێنێ ، لە ووتارەکە ئاماژە بەوە دەکا کە هەردوو گەلی کوردو ئەرمەن لە ناڵاندنی ژێر دەسەڵاتی تورک هاوبەشن هەروەها هەردوو لایەنیش لە ژێر زوڵم و نادادپە روەری فە رمانبەرەکاندا دە ناڵێنن و بە یەکەوەش خە بات بۆ رزگاربون لە م ژێردەستیە دەکەن .

لە رەتدانەوەی لێدوانێکی سوڵتان عبدالحمیدی دووە م کە دەڵێ :(کورد دوژمنی ئەرمەنە) لە ژمارەی 27 ی ساڵی 1901 داوەڵامی دەداتەوە و دەڵێ :

(عبدالحمید دەڵێ کورد دوژمنی ئێوە یە بەڵام ئێمە دەڵێین وانیە ئێوە دوژمنی سەرسەختی نەتەوەکانن لەم دەوڵەتە ، ئەگەر ئەمە بڕوابکەن ئەوا هەمووشتێک لەدەست دەدەن ، بە ڵام ئایا ئێوە دەزانن کە ئەرمەن نابێتە دوژمنتان؟ کەوایە دوژمنی ئێوە خودی سوڵتانە) .

لە زۆربەی ژمارە کانی رۆژنام ەی کوردستان وتارو توێژینە وە بڵاو دە کرانەوە کە هەموویان جە ختیان لە سەرخاڵە هاوبەش ولە یەک چونە کانی کورد و ئە رمەن دە کردەوە ئاماژەیان بە وە دەدا کە سەرکەوتنی کوردو ئە رمەن لە هاوکاری وهاوخەباتیان دایە . وا پێدەچو کە ئەم رێبازو هەلوێستەی رۆژنامە گرتبویە بەر لە لایەن خوێنەرانەوە پێشوازیی لێوە دەکرا ، لە ژمارەی 14 ووتارێکی مەلا ساڵح لە جزیرەوە بڵاو کرایەوە تیایدا نیگەرانی ودڵتەنگی خۆی بۆ ئەو دۆخە ستەم کارەی کوردو ئەرمەن دەردەبڕی تیایدا هاتبوو :

(لە سوچێکی ئە م دونیایە خەڵک بە کردنەوەی خوێندنگاو ئاوە دانکردنەوەو پرۆژە ی خزمەتگوزاریەوە خەریکە کەچی لای ئێمە سوڵتانەکان بە کاری لەناوبردن و کاوڵکاریی کورد وئە رمەنەکانەوە خەریکن هانی هە ردوولایان دە دەن تا بە گژ یە کدا بچنە وە، ئێمە دەزانین کە ئەرمەن گەلێکن دەیانەوێ بژین ولە و ژێردەستی وچەوسانەوە رزگاریان بێ هەروەها ئەوەش دەزانین کە مەبەستیانە هەردوولامان لەسەر ئەم دواکەوتوییە بمێنینەوەو بەگژ یەکتردا بچین ، بە ڵام دەبێ دەسەڵاتدارانی تورک ئە و راستیە بزانن ئە مەی ئەوان مەبەستیانە هەرگیز نایەتە دی و نایبیننە وە ، ئێمە ش لە خەباتمان لە پێناو پێشکەوتنی مرۆڤایەتی بەردەوام دەبین .

لە ئەنجامی راگەیاندنی دەستوری عوسمانی لە 1908 کۆمەڵەی ئیتحاد وتەرەقیی کوردی لە نۆڤەمبەری 1908 رۆژنامەیەکی بە ناوی کورد و بە زمانی کوردی دە رکرد رۆژنامەکە لەسەر رێباز ونەهجی نەتەوایەتی درێژەی بە نوسین وبڵاوکردنەوە دەدا مێژوی کوردو زمانی کوردی لە بابەتە هەرە پربایەخەکانی ئەم رۆژنامەیە بوون لە گەڵ جەخت کردن لەسەر تەبایی ودۆستایەتیی گەلانی ناوچەکەو بەتایبەتیش پەیوەندی و هاوکاریەکانی کوردو ئەرمەن دژی دەسەڵاتدارانی عوسمانیی ستەمکار .

ئەمیر ساڵح بە درخان لە ژمارەی 2 ی رۆژنامە ی یەکبون لە 29 سەپتەمبەری 1913 وتارێکی لە ژێر ناونیشانی (دەردی کۆمە لایەتیی کوردستان ، کوردو ئە رمەن) بڵاوکردەوە ، لە وتارەکەیدا بەراوردێکی لە نێوان باری کورد و ئە رمەن دا کردوە لەم بەراوردەیدا باسی لە و چە وسانەوەو زوڵمە کردوە کە هەریەک لە کوردو ئە رمەن لەسەردەستی سیاسەتە رەگەزپەرستیەکەی تورکەکان روبەڕوی دەبنەوە تیایدا هاتبوو :

(ئەو دوو نە تەوەیەی کوردو ئە رمەن کە زۆریان لێکراوە لەم ناوچەیە بەیەکەوە بژین ، گومان لە نیازپاکی ئەواندا نیە ئەوان دەخوازن بە ئارامی وژیانێکی پرلە ئاسودە بۆ خۆیان ونەوەکانیان دابین بکەن ، کوردە کان کە لە سەر لوتکەو بناری چیاکاندا دە ژین جگە لە ئەرمەنەکان هیچ کە سی تر لە دەورو بە ری خۆیان بە دۆست نابینن ، هە روەها ئەرمەنەکانیش هەمان هەستیان هەیە بۆیە دەبێ کوردەکان گومان لە نیازپاکی ئەرمەنەکان نەکەن و ئەرمەنەکانیش نابێ گوێ لە پڕۆپاگەندەی ناحەزو دوژمنان بگرن .

گۆڤاری رۆژی کورد کۆمە ڵەی هیڤی دە ری دە کردو دواتر ناوی گۆڕا بو بە گۆڤاری خۆری کورد خوێندکارانی کورد لە ئەستەنبۆل دە ریان دەکرد ، رۆلێکی باش و هە مان رۆل و هە ڵوێستی رۆژنامە ی کوردستا نی هە بوو لە چارەسەری وتوێژینە وەی جەوهەریانەی پرسی کورد و کێشە تایبەتیەکانی پەیوەند بە ژیانی کۆمەڵایەتیی کورد ی و بڵاوکردنەوەی رۆشنبیری ئەوروپی لە کوردستان ، بە دەرکردنی یەکەم ژمارەی گۆڤارەکە ناوبانگی باشی لە نێوەندی خەڵکی کور دو نەتەوەکانی تر دە رکرد بە تایبەت لە نێو گەلی ئەرمەنەکان ، رۆژنامە ئەرمەنیەکان دە نگۆی دە رچونی گۆڤاری رۆژی کوردیان لە رۆژنامەکانی خۆیاندا بڵاو کردەوە ، رۆژنامەی ئەودیزۆن ی ئەرمەنی لە ژمارەی 214 کە لە ساڵی 1913 نوسیبوی (چاوەڕوانی ئاسۆیەکی روناک لە م گۆڤارە دەکرێ کە بیری پێشکەوتو لە نێو گەلی کورد بڵاوکاتەوە) هەر لە ژمارەکانی بەراییەوە ئەم گۆڤارە وێڕای گرنگی دان بە پرسی کوردو دوارۆژی بایە خی بە پەیوەندیەکانی گە لی کوردو گە لە دراوسێکانیشی دە دا بە تایبەت ئاشوری وئە رمەنی یە کێک لە ووتارەکانی کە لە ژێر

ناونیشانی (سەردەمی باپیرانمان سە ردەمی ئێمەیە و ... سەردەمی تۆشە) تیایدا (هانی گەلی کورد بۆ ژیانی ئاشتە وایی وپێکەوە ژیان لەگەڵ گەلە دراوسێکان دەدا بە تایبەت کریستەکان کە لە سەردەمی چەرخی دەوڵەتی ئاشوریەکانەوە تا حوکمی عەرەبی بەیەکەوە ژیاون ئێستاش کە حوکمەتی تورک سیاسەتی (جیایان کەرەوە دەستیان بەسەردا دەگری) لە نێوان کوردو ئە رمەن وئاشوریە کان پیادە دەکات ، بۆ بە رپەرچ دانەوە ئەم سیاسەتە ناڕەوایەی تورکەکان دەبێ هەمو دەرفەتەکان لە تورک ب گرین وڕێگە یان پێ نە دەین کەلێن بخەنە ریزەکانمان بۆیە دەبێ یەکەم جار یەکڕیزی نێوان کورد بپارێزین دواتر نێوان کوردو گەلانی دراوسێ .

رۆژنامەی (جاماناک) ی ئەرمەنی لە ژمارەی 1608 ی ساڵی 1913 وتارێکی ئەدیب وسیاسەت مە داری کوردی عبداللە جودت کە بەناوی بانگە واز لە گۆڤاری هە تاوی وەرگێرابوە سەر زمانی ئە رمەنی لە وتارەکە ئاماژە بە ئەرک و فە رمانەکانی کۆمەڵگای کوردی دەدات بۆ پێشکەوتن وپێشوەچونی پەیوەندیەکانی کوردو ئەرمەن لە رۆژنامەکانیدا بڵاو کردەوە .

هەروەها رۆژنامەکانی ئەرمەنی گرنگیان بە بڵاو کردنەوەی ئەو وتارانە دەدا کە لەسەر خەباتی گە لی کورد دە نوسران ، وێرای ئە وەی زۆر لە وتارەکانی بڵاوکراوە لە رۆژنامەکانی کوردیی وە ردەگێرایە سەر زمانی ئەرمەنی و لە رۆژانمەکانی ئەرمەنیان دا بڵاو دە کردنەوە ، رۆژنامە ی دروشاک لە ژمارەی 6 ی شە شی حوزە یرانی 1898 نوسینێکی کوردیی بڵاوکردەوە کە هانی گەلانی ژێردەست و چەوساوەی دەدا ئامۆژگاریی دەکردن کە ریزەکانیان یە کخەن دژی دە سەڵاتدارانی چە وسێنەری تورکی و باسی لە یەکیەتی ئامانجەکانی کورد وئەرمەنی دەکرد هانی خەڵکی دەدا کە ئەرمەنەکان بە نمونەی خۆیان وەرگرن هەروەها تیایدا هاتبو (ئایا رۆژێک لە رۆژان لە ئەرمەنی دراوسێکانتان پرسیوە ئاخۆ بۆچی شۆڕشتان هە لگیرساندوە ؟ تا وە ڵامتان بدەنەوە بڵێن بۆئەوە خوێنمان رشتوە تا لە ژێردەستی رزگاریمان بێ . بۆیە یەکگرن ، چەک رێگەی رزگاریتانە رزگار بونتان لە رێگەی شۆڕشەوە دەبێ).

رۆژنامەکانی ئەرمەنی کە لە هەندەران دەردەچون شان بە شانی رۆژنامە کوردیەکان لە ساڵی 1914 هەلوێستیان دژی تورکەکان وەرگرت لە کاتی راپەڕینەکەی بدلیس دا ، دەنگو باس وهەواڵی راپەڕینەکەیان زۆر بە ووردی وبەرپرسیارانە بڵاو دەکردەوەو شیکردنەوەو توێژینەوەی بە پێزیان لە سەر ئە م پرسە وهەنگاوەکان وئامانج وخە سلەتەکانیشی بڵاو دەکردەوە. ب. ناڤاساردیان بسپۆر لە بواری پرسی کورد نوسیبوی (راپەڕینی بدلیس دەبێ بخرێتە خانەی راپەڕینی کورد دژی تورکە کان) و پرۆپاگەندەی رۆژئاوای بە درۆخست کە دەیان ووت ئەم بزوتنەوەیە بزوتنەوەیەکی کۆنەپەرستانەو دژی ئەرمەنەکانە ، ئاماژەی بەوە دەدا کە ئەم راپەڕینە بەرهەمی ووشیاری و هەستی نەتەوایەتیی گەلی کوردە ، چونکە لە نێو کوردەکان چینێکی رۆشەنبیر پەیدا بوە هەلگری هەستێکی نەتەوایەتیی پێشکەوتوی شارستانە ..

راو بۆچونی هە ندێک رۆژنامە نوسی ئە وروپیی بە درۆخستەوە کە لە بنەوانی ئە م راپەڕینە نەگەیشتبون و دور لە پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان هە ڵیان سە نگاندبون ئە مەش بەهۆی ئەوەی هەندێک دروشمی ئاینی لەم راپەینە بەرز دەکرانەوە بۆیە ئەم راپەڕینەیان بە راپەینێکی ئاینی و دژی ئەرمەنەکانیان دەزانی. (متراک) یەکێکە لە نوسەرە ئەرمەنەکان

لە رۆژنامەی (مشاک) وتارێک لە ژێر ناونیشانی (راپەڕینی کوردەکان لە بدلیس)بڵاودەکاتەوە ، لە نوسینەکەدا دوای ئەوەی باس لە هۆکار وقۆناغەکانی راپەڕین دەکا دێتە سەر باسی هۆکاری سەرنەکەوتن و ئەو کوشتارەی تورکەکان لە خەڵکی سڤیلیان داوە ، دێتە سەر رەددانەوە بۆچونی ئەو کەسانەی کە گومانیان لە ئامانجە نەتەوایەتیەکانی ئەم راپەڕینە هەیە دەڵێ (شەریعەت لایەنی روکەشەکەی راپەڕینە ، بەڵام ناوەرۆکەکەی هەردەبێ راپەڕینێکی نەتەوایەتی بێ نەک ئاینی) .

هەر لەسەر هەمان ئاراستە سەرنوسەری رۆژنامەی (مشاک) ی ئەرمەنی غ . ئاراکیلیان لە ئەنجامی گوێبیستی چەند شایەدحال و پەیامنێرێکەوە ئەمەی لا بوو بە بڕواو دەڵێ (پایە بە پایە بارو دۆخی بزوتنەوەی کوردیمان بۆ رون وئاشکرا بوو . لە ئەنجامی کەمە هەواڵە لێل وکەم رونەی بەدەستمان دەگەن لەسەر راپەڕین ، دەتوانین بگەینە ئەو بڕوایە کە بزوتنەوەی کوردی سیمایەکی راسەقینەی سیاسیی هەیە ، ناوەرۆکەکەشی تاڵانکاری و دەمارگیری ئاینپەرستی و راوروتیش نیە ، بەڵکو دەربڕینی ئومێدو داخوازیەکانی کوردە بۆ دروستکردنی قەوارەیەکی نەتەوایەتی بۆ کورد و دامەزراندنی دەزگاو موئەسەساتی حوکمی ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان .

ڕادیۆی ئەرمینیای بەشی کورد ی رۆڵێکی باشی ئەرێنیی لە هەموو پارچەکانی کوردستاندا دەگێڕا لە گەیاندنی وێنەی تەبایی وبەیەکەوە ژیانی گەلانی کۆماری ئەرمینیا.

لە ساڵی 1930 بەشی کوردی لە ڕادیۆی ئەرمینیا بە هاندان وهەوڵی ئەدیب وتوێژەری کوردی جاسم جەلیل کرایەوە ، بەرهەمی هەوڵو تەقەلاکانی ئەو بوون کاربەدەستانی یەریڤان لە دەزگای گشتی ی ئێزگەی ئەرمینیا ماوەیەکی کورتیان بۆ بەش کوردیان تەرخان کردبوو .

ئەم ئێزگەیە بەرنامەکانی خۆی لە رادیۆی ئەرمینیا لە یەریڤانی پایتەختی ئەرمینیا پەخش دەکدر. لە سەرەتا لە هەفتەیەکدا تەنها یەک چارەگە کاتژمێر گۆرانیی کوردیی پەخش دەکرد ماوەیەکی کەمی نەبرد پەخشی بەرنامەکانی بۆ رۆژی نیو کاتژمێر درێژ کردەوە ، دوای ئەو گۆرانە ئێتر بەرنامەکانی بریتی بوون لە چەند برگەیەکی دەنگو باس خوێندنەوە لەگەڵ هەندێک بەرنامەی سیاسی کە لەگەڵ سیاسەتەکانی دەرەوەی ئەرمینیا بگونجێن ئەم حاڵەتە تا ساڵی 1937 بەردەوام بوون ئەوکاتەی لە سەردەمی ستالینی سەرۆکی یەکیەتی کۆمارەکانی سۆڤیەت قۆناغی راگواستنەوی کوردەکان دەست پێ دەکرێ لەم هەڵمەتە ژمارەیەکی زۆری کورد وئەرمەن رادەگوێزرێنەوە بۆ سیبیریا و کازاخستان ئەوسا ئێتر پەخشی ڕادیۆکە رادەگیرێ .

لە ساڵی 1956 و دوای ئەوەی چاڵاکیە چاکسازیەکان لە یەکیەتی سۆڤیەت ئەنجام دران جارێکی تر بەشی کوردی لە ئێزگەی یەریڤانی ئەرمینیا بەسەرپەرشتی خلیل مرادۆف و بەشداریی چەند کادرێکی راگەیاندن وەکو (مەلاز عەبدۆ – هامۆ زرگۆ _ فەریک یوسف _ باری باڵا) دوبارە دەست بە پەخشی بەرنامەکانی دەکاتەوە .کە بریتی بوون لە گەڕان و خولانەوە لە گوندە کوردیەکان ئەوانەی لە ئەنجامی سیاسەتی راگواستنەوە تەنها 24 گوند مابوەوە چاڵاکیەکانی ئەم دەستە خۆبەخشەی لێ ئەنجام بدەن.

چالاکوانەکان لە گوندە کوردیەکاندا بەدوای گۆرانیە رەسەنەکانی کوردیدا دەگەڕان و تۆماریان دەکردن و لەم ئێزگەیە بڵاویان دەکردنەوە ، لە ئەنجامی هەوڵ و ماندو بونی ئەم گروپە ماوەی پەخشی بەرنامەکان رۆژانە بۆ یەک کاتژمیر درژ کرایەوە دوای ئەمە ئێتر

گۆڕان و پێشوەچون بەسەر ئیزگەکە داهات بەرنامەی جۆراو جۆر وتۆمار کردنی زیاتر لە هەزار گۆرانیی کوردیی فۆلکلۆری بوونە بەرهەمی ئەم ئیزگەیە کە دەتوانین بلێین ئە م بەرهەمانە لە مردن رزگاریان بوو ، دواتر بایە خ وگرنگی بە بەرهەمە هونەریەکانی پارچەکانی تری کوردستانیش دران ، گوێگرانی ئە م ئیزگەیە رۆژ لە دوای رۆژ لە زیاد بون دا بوو .
 دوای مردنی خلیل مرادۆف لە ساڵی 1977 ئەحمەد کۆکە ئەرکی سەرپەرشتی کردنی ئەم ئیزگەیە دەگرێتە ئەستۆ تا ساڵی 1990 دواتر کەرەم سیاد بە هاوکاری نوسەرو توێژەری مۆسیقای کوردی جە میلە جەلیلی هاوسە ری ئە دیبی کورد جە لیلی جە لیل بە کاری بەڕێوەبردن هەڵدەستێ .
 دوای هەڵوەشانەوەی یەکیەتی سۆڤیەت ماوەی پەخشی ئەم ئیزگەیە کورت دەکرێتەوە بۆ رۆژانە نیو کاتژمێر، هەندێک لە کوردەکانی یەریڤان ئیزگەیەکی تایبەتیان دامەزراند ناویان نا دەنگی کوردە ئێزدیەکان لە ئەرمینیا .

* * *

کوردو کوشتارگەری ئەرمەنەکان

 بە هۆی ئە و کاریگە ریەی لە ئەنجامی کوشتارگە ی ئە رمەنەکان دروست بون ، وەرچەرخانێک لە پەیوەندیەکانی نێوان کورد وئە رمەن هاتە دی هە ندێک لە نوسەرو لێکۆلەرەوە بە ئەنقەست مەبەستیان بوو کورد لە م کارەساتەی ئەرمەنەکان تێوە بگلێنن و دواتر بەرپرسیاریان کەن . ئەمە لەگەڵ ئەوەی کوردیش بە هەمان شێوە وەکو ئەرمەن لە سەر دەستی تورکەکان روبەڕوی چەندین کۆمەڵ کوژی وکارە سات و پیلا نی لەناوبردن بۆتەوە .
 رق و کینی سوڵتانە عوسمانیەکان و دەسەڵاتدارە تورکەکان بەرانبەر بە کوردەکان لە هی ئەرمەنەکان کەمتر نەبو بەڵکو گە لێک زیاتریش دژی داخوازیە کانی کوردە کان بوون (گەلێک جارلە دژی کوردەکان لایەنگری ئەرمەنەکانیان دەگرت ، تورکەکان تەنها لە پەنجا ساڵەی رابردوو بەرنامەیان بۆ لەناو بردنی ئە رمەنەکان هەبوە کەچی لە دێر زەمانەوە بۆ کوردەکان ئەم بەرنامەیە دارێژراوەو پیادەی دەکەن) .
 دەگێرنەوە کە ئەمیر جەلادەت بەدرخان لە سەرەتاکانی جەنگی یەکەمی جیهانی لە سوپای عوسمانی بە پلەی ئەفسەر لە ناوچەی ئازەربایجان بووە ، لەگەڵ ئەو تابورە سەربازە دابوە کە ئەنوەر پاشا فەرماندارێتیی دەکرد ئەنوەر پاشا یەکێکە لە تاوانبارانی کۆمەڵ کوژیەکەی ئەرمەنی . دەڵێ کە تورکەکان زۆر بەڕونی پێیانەوە دیار بوو کە هەمان پیلان وبەرنامەی کۆکوژیەکەی ئەرمەنەکانیان بۆ کوردە کانیش هەبوە ئەمیر جە لادەت بەدرخان دەگێرێتەوە دەڵێ : ئەوکات لە شاری باکۆ لەگەڵ تابوری ئەنوەر پاشا لە بەرەکانی جەنگ بووم ، من

فەرماندەبووم بۆ نانخواردن لە گەڵ 30 تا 40 ئەفسەری تورک لە سەر یە ک خوان دادەنیشتین ، قسەو باسەکانی سەرمێز لەسەر بارو دۆخەکە بوو دەیان ووت لە هاتنمان بۆ ئێرە (زوو) مان لە ناوبردن لە گەڕانەوەش (لوو) لەناو دە بەین ، لە زوو مە بەستیان ئەرمەن بوو لە لووش مە بەستیان کورد بوو ، دیارە لە چونیان ئە رمەنەکانیان جینۆساید کردوەو لە گەڕانەوەش نیازی لەناو بردنی کوردەکانیان بووە .

بە حوکمی لە یەکنزیکی وتێکهە ڵکێشی بارو دۆخ و کێشە ی هە ردوو لایە نی کورد وئەرمەن ، لە زووەوە روبەڕوی چە ندین کارە سات وهێرشی دڕندانە ی هاوتا بونە تەوە وەکو شاڵاوە کانی سە لجوقی وتورک ودواتر مە گۆل وتە تەر وسە فەوییەکان ، دوایین ودڕندانەترین هێرش و شاڵاوی دوژمنکاریش بۆسە ر هە ردوونەتەوەی کورد وئە رمەن هێرشی عوسمانیەکان بوو کە بە پێی هەموو یاسا نێو دە وڵەتیەکان ئەم شاڵاوانە بە کاری جینۆساید دێتە ئەژمار .

مێژووی پە یوەندیەکانی ئە م دوو گە لە لە ماوەی 25 ساڵی رابردوو هیچی وامان بۆ ناگێرێتەوە کە لە کاری کۆکوژی و دوژمنکاری بچن لە ئەنجامی جیاوازی ئاینی وسیاسی پەرەی سەندبێ ، بە پێچەوانەوە سەدان نمونە وشایەد حالی وامان بەدەستەوەیە کە مێژوی هەردوو نەتەوە دۆستایەتی وهاوکاری دە سەلمێنن لەوانە پرۆفیسۆری ئەرمەنی (مانۆڤیل ئەرسۆنۆڤیچ حسرتیان) لە یەکێک لە توێژینەوەکانیدا کە لەسەر راپەڕینی شێخ سە عیدی پیران لە 1925 ی نوسیوە تەوە دەڵێ : بەشێوەیەکی گشتی هیچ دە مارگیری ئاینی لە خەسلەتەکانی کوردی نە بون ، بە ڵکوو گەلێک لە هۆزە کوردیەکان هەر بەناو موسلمان بوون ، دواتر مە زهەبە ئیسلامیەکان لە ناو کوردەکان گەشەیان کرد ، مێژووی رزگار ی خوازی کورد ئە وە دەسەلمێنێ کە کوردەکان دژی دە سەڵاتی عوسمانیە کان و چەوساندنەوەکانی خە باتیان کردوە هەر لە سەدەکانی ناوە ڕاستەوە پیادەی سیاسە تی چەوساندنەوەیان دژی گولی کورد دەست پێ کردوە .

ئەمەش توێژەری روسی ف . کوردلیفسکی بەم شێوەیە جەختی لەسەر دەکاتەوە : ناکۆکی ئاینی لە نێوان کوردە موسلمانەکان وئە رمەنە کریستیەکان هیچ رۆژێک رۆڵی خە راپی نەبینیوە ، ئەرمەنەکان هامشۆی مزگەوتی کوردە موسلمانەکانیان کردوەو بەهەمان شێوەش کوردەکان هامشۆی کەلیسای ئەرمەنەکانیان دەکرد .

صالح زهرالدین لە پەرتوکەکەیدا بەناوی (ئەرمەن وەکو گەل وکێشە) جەخت دەکاتەوە دەڵێ : (کوردو ئە رمەن لە دێر زە مانەوە بە ئاشتی و ئارامی بە یەکەوە ژیاون ، هاوپەیمانێتیەکەی نێوانیان هێزێکی رێگر بوە لەبەردەم دا گیر کردنی هە رێمەکانی رۆژ هەڵات لەلایەن عوسمانیەکانەوە ، چونکە زۆرینەی دانیشتوانیان لە کوردو ئەرمەن بوون) . هەروەها ئە رمەنەکان لە هەموو شۆڕشە کانی کوردیدا ئە وانەی دژی عوسمانیەکان هەلگیرساون لە تەکیان وەستاون و هاوکارین کردوون ، بە هەمان شێوە سەبارەت بە وەستانی کوردەکان لەتەک ئەرمەنەکان.

دوای بەرپا بونی جەنگی یەکەمی جیهانی لە 1914 و روودانی کۆکوژی ئەرمەنەکان کە دوو ساڵ دوای دە ستپێکردنی جە نگی یە کەمی جیهانی رویدا لە موحازەرەیەکیدا کە لەبەردەم کۆ مەڵەی جوگرافیناسانی شاهانە لە لەندەن دابوی میجە ری بە ریتانی ک .سۆن دەڵێ : (دوور نیە هەریەکە لە ئێمە بیرۆکەیەکی شاشی لەسەر ئەوە هەبێ کە کوردەکان لە کۆکوژی ئە رمەنەکان بەرپرسیار بن ، بە ڵام کەم کەس لە ئێمە ئەوە دەزانێ کە بەر لە

جەنگی یەکەمی جیهانی ئە و کریستانە ی لە ناوچە کوردیەکان دەژیان گەلێک بە ختەوەر بوون ؟
کارەساتی ئەرمەنەکان لە ژێر سێبەری جەنگی یەکەمی جیهانی روی دا و لە سەر دەستی تورکیای فە تاتی رە گەز پە رستەوە بوو ، بە لاَم رە گ و ریشە ی ئە م کارە ساتە بۆ ساڵە دواییەکانی سەردەمی سوڵتان عبدالحمید ی دووە م دەگەڕێتەوە بە بۆچونی ئە م (عبدالحمید ی دووە م) بۆ ئەوەی بگات بە ئاستی وڵاتە بە هێزەکانی دراوسێ و چاو چنۆکیە کانی بەمەبەست بگەن دە بێ خاوەن دەڵەتیکی مە رکەزیی بە هێز بێ و بە ئاگر وئاسن حوکم لەسەر هەموو ئەوانە بکات کە لەسەر خاکەکەی دەژین ، بۆیە دەبێ سود لەو کێبڕکێ یەی ئیمپریالیزمەکان وەربگرێ کە لەسەر دەوڵەتە لاوازو گەندەل وداتەپیوەکەیان دەکرێ کە ناویان نابوو بە (پیاوە نەخۆشەکە) ئەو کێبڕکێیەش لە نێوان روسیای قەیسەری وفرەنساو ئەلامنیا وئینگلتە رابوو بۆیە ئەمەی کردبوو بە بیانو وپاساوی کارە دڕندانەیی و کاولکاریەکانی کە دژی ئەو گەلانەی بەکار دە هێنان کە لە چوارچیوەی ئیمپراتۆریە تی عوسمانیدا دەژیان .
ئەوەتا ئە و هە لوێستە نەرێنیەی وڵاتە زلهێزەکان کاریگە ری ورە نگدانەوەی خە ڕاپی لەسەر چارەنوسی گەلانی ژێر رکێفی ئیمپراتوریەتی عوسمانی هەبوو ، بە تایبەتیش لەسەر کورد و ئەرمەن .
بۆ نمونە ئینگلتەرا وە کو زلهێزێک لە سەر شانۆی نێودە وڵەتی وە دەر کەوتبوو ئە ئیمپراتۆرە زلهێزە بەو ئیمپراتۆریەتە دەناسرا کە خۆر لێی ئاوا نابێ بەرۆکی لەو دەوڵەتانە گرتبو کە چاویان بڕیبوە دەوڵەتی عوسمانی تا لەناوی بەرن وبەسەر خۆیاندا دابەشی کەن .
روسیا لە خانەی پێشەوەی ئەو دەوڵەتانەدا بوو دواتر فەرەنسا ئەمە بەتایبەتی ئەوکاتە بەدی دەکرا کە لایەنگرانی روسی لە نێو کورد وئە رمەندا پەرەیان سەندبوو ، سیاسە تی روسیا بەرانبەر بە دەوڵەتی عوسمانیبریتی بوو لە وەی دەوڵەتی عوسمانی بە و شێوەیەی کە هەیە بە لاوازی بمێنێتەوە بۆ ئەوەی بتوانێ بە ئاسانی دەست بخاتە ناویەوە ومەرجەکانی خۆی بەسەریدا بسەپێنێ ، بۆ ئە م مە بەستە چەندین رێککەوتنی نهێنیی لە گەڵ بە ست بۆئەوەی بەرژەوەندیەکانی سیاسی وئابوری و دادوە ریی خۆی لە و رێیەوە جێبەجێ بکا ، بوو بە یەکەم پارێزە ر وپاراستنی قە وارەی سوڵتاننشینی عوسمانی بە تایبەت دوای پە یماننامەی بەرلین لە 1878 کاتێک پەیماننامەیەکی نهێنی لەگەڵ سوڵتانی عوسمانی بە ست بۆ ئەوەی بەیەکەوە بەروی چاوتێبڕینەکانی روسی و داخوازیە کانی ئەرمەنی بوەستن ، بەرانبەر بەم ئەرکە تورکیا بۆ بە رژەوەندی ئینگلتە را دە ست لە دورگەی قوبرس هە لگرێ تاکو دەسەڵاتی بەریتانی لە دەریای ناوەڕاست بەهێزتر بێ .
لەهەمان کات گفت و پەیمانی ئەوەشی دابو کە مافی گەلانی ژێر دەسەڵاتی پارێزراو دەبێ و ئازاد دە بێ بە تایبەتی ئە رمەنەکان ، کە چی وانە بوو کوشتارگە و سێدارە ی بۆ دادەمەزراندن ، لە نمونەی ئەوەی کە بەسەرکوردو ئەرمەنی هێنا.
بەریتانیا زیاتر لە جارێک دژی گە لانی بن دە ست لە تەک دەوڵەتی عوسمانی وە ستاوە هاوکاریی کردوە ، ئەوەتا وەکو پیادە کردنی ئەم سیاسەتەی راستەوخۆ داوای لە سوڵتانی عوسمانی کردوە بێ سێ و دوو شۆڕشی ئە میر بەدرخان بەگی مەزن لە 1848 لە ناو بەرێ . بۆ بە ئەنجام گەیاندنی ئەم مەرام وکارە نابەجێیانەی چەندین بسپۆری سە ربازیی بەریتانی هاوکاری سوپای عوسمانیان کرد بۆ لەناو بردنی شۆڕشە کە .

بەڵام فرەنسا کە هەردەم داوای بوونی مافی ئیمتیازی لە دەوڵەتی عوسمانی دە کرد ئەم مافەی دەگیرایەوە بۆ سەردەمی سوڵتان سلێمانی قانونی و ئیمپراتۆر فرانسوا ی یە کەم لە 1535 .

فەرەنسا خۆی بە پارێزەری کریستە کاسۆلیکەکانی ناو سنوری دەولەتی عوسمانی دەزانی بۆیە سەرەتا ئەوەی قەبول بوو کە دەوڵەتی عوسمانی لە هەرەس بپارێزێ لە ترسی ئەوەی روسیاو ئینگلتەرا لە و ناوچەیە فراوانی بە دەسەڵاتی خۆیان بدەن بەڵام دواتر لە سەدەی حەڤدەهەم و دوای هێرشە کەی ناپۆپلیۆن بۆ سە ر میسر لە 1798 و بۆ سە ر سوریا لە 1799 لەم هەڵوێستەی پەشیمان دەبێتەوە .

دەبینین هە موو تواناکە ی بۆ لە ناو بردنی دە وڵەتی عوسمانی دە خاتە گەر بۆ ئە وەی مومتەلەکاتەکەی بەسەر خۆیاندا دابەش کەن .

لە یەکەم روبەڕو بەنەوەی لەگەڵ تورکە کاندا لە شەڕی کیلیکیا دە ست لە ئەرمەنەکان هەڵدەگرێ کیلیکیا رادە ستی سوڵتانی عوسمانی دە کاتەوە ، دیسان هە لوێستی لە شاری (مرعش) ی کوردی مە زنترین بەڵگەیە بۆ هەڵوێستە هەلپەرستیەکانی کە بویتی بوو لەو هێرشە هاوبەشەی لەگەڵ هە ندێک لە کۆچبەرە ئەرمەنەکانی جێنیشی سوریاو لوبنان کردیانە سەر ئەو شارەی بە بیانوی گێڕانەوەی بۆ زێدی باب و باپیرانی ، دوای ئە وەی لەو هێرشە بە هۆی بەرگری کردنیەوە لە لایەن هەندێک لە کەماڵیستەکانی ئەوشارە شکست دەهێنی ، ئیتر سوپای فرە نسا ناچار دەبێ پاشەکشە بکات وبەرەو دواوە رادەکات ئەوانەی لەگەڵ خۆیشی بردبونی وە کو خۆبە ختکارەکانی ئە رمەنی ئە وا لە مەیدانی جە نگ جێی هێشتن و لەگەڵ سوپای کەماڵیستەکان روبەری یەکتر بونەوە ، ئەمە بێ ئەوەی هیچ لە تفاق و چە کی قورسیان بۆ جێ بهێڵێ ، ئیتر بە چەکە سوکەکانیانەوە ماوەی 8 مانگ لە ناو گەرمەی ئە م جە نگە جێی هێشتن تا لە ئەنجام شارە کە بە تەواوەتی دە کەوێتە دەست کەماڵیستەکان و ئەوانیش تیا دە چن ، بە هۆیەوە سەرجەم دانیشتوانە ئەرمەنەکان دەکوژرێن تەنها 400 چوار سەد کەسێک نەبن کە هێلە گەرمەکانی بەرەی دوژمنیان بریبوو خۆیان لە مردن دەرباز کردبوو گەیشتبونە شاری ئەدەنە .

بەڵام روسیا لە سەردەمی دامە زرانی دە وڵەتی عوسمانیە وە ەهڵوێسی دژایە تیی لێ وەرگرتبو بە هۆی ئەوەی خۆی بە جێگرەوەی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی دەزانی بەبەردەوام داوای لکاندنی قوستەنتینیە (ئەستەنبۆل) ی بە روسیا وە دەکرد بۆ ئەوەی سنورەکانی بگەن بە ئاوە گەرمەکان لە بسفۆر و دەردەنیل، ئەمەو وێڕای ئەوەش بانگخوازی ئەوەی دەکرد کە خۆی پارێزەری کریستە ئەرسەدۆکسەکانە بە کریستەکانی دەوڵەتی عوسمانیشەوە .

بۆیە لە پێناو فراوان بون و دە ست گرتن بەسەر دەوڵەتی عوسمانیدا زنجیرە شەڕێکی دژی دەوڵەتی عوسمانی بە رپاکرد . (لە ماوەی 30 ساڵدا زیاتر لە 10 شەڕی مە زنی هەڵگیرساند) .

دوای ئە وەی لە پەیماننامەی گولستان لە ساڵی 1813 بەشێک لە ئەرمینیای لکاند بەخۆیەوە ئیتر بەو هۆیەوە راستەو خۆ کاریگەری لەسەر کێشەی ئەرمینیا پەیدا کرد .

هەروەها لەگەڵ کێشەی کوردیش بەپێی پەیماننامەی نهێنیی سایکس بیکۆی لە 1916 کە ئەرمینیای رۆژئاواو زۆربە ی خاکی کوردستانیان بە روسیا بەخشی لەگەڵ ئەوەو وێڕای بونی ناکۆکی لە نێوان هە ردوو دە وڵەت ئە وساش هە لوێستێکی دوفاقی لە کێشەی کورد وئەرمەندا هەبوو لەکاتێکدا رایدەگەیاند کە پشتگیر وپشتیوانی لە داواکانی کوردو ئە رمەن

دەکات ژێربەژێریش وبە ئاشکراو بە نهێنی هەڵوێستی دژی ئە و داخوازیانە دەردەبڕی ، وەکو هەڵوێستی لە شۆڕشی شێخ عبیداللە ی نەهری لە 1882 و لە راپەڕینی بدلیس لە 1914 کاتێک رازی نە بوو ە یچ هاوکارییە کی شۆڕشگێرە کوردەکان بکات نە ک هە ر ئەوەندە بەڵکو لە ڕێگەی باڵوێزی خۆی لە ئەستەنبۆل ئاگاداری سەرۆک وەزیرانی کرد کە کوردەکان نیازی کردە یەکی سەربازیان هەیە لە دژی دەولەتی عوسمانی لە وکاتەی دوو لەسەر سێی خاکی ئە رمینیای لە 1882 وە داگیر کردبوو لەگەڵ ئەوەش بەهەموو هێزەوە دژایەتی سە ربەخۆیی ئە رمینایی رۆژئاوای دە کرد (ئەرمینیای تورکی) ئەمە لەترسی ئەوەی بە سەربەخۆ بونی ئە رمینیای رۆژئاوا ، ئە و ئە رمینیایەی خۆی داگیری کردوە گەلەکەی هەوڵ بۆ یەکگرتنەوەی لەگەڵ هاو رەگەزەکانیان دەدەن، بەم شێوەیە جۆرێک لە لەیەک تێگە یشتن لە نێوان روسیاو تورکیا لە سەر کێشە ی کوردو ئە رمەن هە یە راستە هەردوکیان دوژمنی یەکتری بوون بەڵام لەسەر ئەم دوو کێشەیە هاورا وهاو بیر بوون بۆیە هیچ هەوڵێک نەدرا بۆ ئەوەی کوشتارگەری ئەرمەنیەکان لە 1894 لە سابۆن روو نەدات ئەمە وێڕای ئەوەی هێزەکانی روسیا ئەو کات لەو ناوچەیە ئامادە بون . هەروەها سەبارەت بە کۆکوژیە درندانەییەکەی 1915 ش بە هەمان شێوە ، بەڵام ئەڵمانیا دوای ئە وەی لە 1870 پڕۆژەی یەکیەتی ئەڵمانیا تەواو دەبێ و (فۆندرۆ گۆلتز) وەکوو سەرۆکی نێردەی سەربازی بۆ دوبارە رێکخستنەوەو مەشق پێکردنی سوپای تورک دە نێردرێت بۆ تورکیا وسەردانی ئیمپراتۆریە تی ئە لمانی گیلیۆم (ویلیام ی دووە م) و هاوسەرەکەی بۆ دیداری سوڵتان عە بدولحەمیدی دووە م لە 1889 و چاک بونی پە یوەندیە سیاسی وئابوریە کان وهاوکارە سەربازیەکانی هەردوولایان ، کە لەم رێگەیەوە ژمارەی ئەفسەر و سە ربازو بسپۆرەکانی ئە ڵمانی لەناو سوپای تورک دا گە یشتە زیاتر لە 5000 کەس بە هۆی ئە م هەموو گۆرانانەوە ئەڵمانیا ناوچەی رۆژهەڵاتی خوار وناوەڕاست و باقی ناوچە کانی تری عوسمانی بە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆی دەزانی بە تایبەتی دوای ئەوەی ئیمتیازی هێلی ئاسنینی (هامبۆرگ – بەغدا) لە 1903 وەدەست دێنێ و توانیی هە ڕەشە بخاتە سەر لایەنگرانی دەوڵەتی بەریتانیا لە رێگەی هیند ولایەنگران ودەسەڵاتی روسی لە ناوەڕاستی ئاسیا .

دواتر توانیی ئیمتیازی هێلی ئاسنینی (حیجاز) و متمانەی تەواوی سوڵتانیش وەدەست بێنی ئەمەی بە هەل زانی تا بەڕوی رکابەرو کێبڕکێ کانیدا هەڵسێتەوە بە تایبەت فرەنسا وروسیا دوای ئەوانیش ئینگلتەرا . هەڵویستەکانی لە مەڕ کێشەی ئەرمەن زۆر لە هەڵوێستەکانی تورکی نزیک بون بە ڕادەیەک کە هەندێک لە بسپۆران وای بۆ دە چن کە بیرۆکەی گواستنەوەی ئەرمەنەکان بیرۆکەیەکی ئەڵمانی بێت گوایە ئەوان ئەم پێشنیارەیان خستۆتە بەردەم تورکەکان . گوایە هۆمەن هە ماهەنگ کاری نێوان ئە ڵمانیا وتورکیا بوو هانی تورکەکانی دابێ بۆ ئۆپەراسیۆنە کۆکوژیەکانی ئەرمەنی هەر ئەویش بوو گڵۆپی سەوزی بۆ تورکەکان داگیرساند بە دەستپێکردنی کارە دڕندەییەکانی کە بەم شێوازە دەری بڕیوە وتویەتی : (من دەزانم کە ئەرمەن وتورک ناتوانن لە م وڵاتە بەیەکەوە بژین ، دە بێ یەکێکیان کۆچ بکات ، من لۆمە ی تورکەکان ناکەم کە ئەمە بەسەر ئەرمەنەکان دەهێنێت چونکە پێم وایە ئەوان (تورک وئەڵمانەکان) پاساوی خۆیان بۆ ئە م کردارانە هەیە ، بۆیە ئەرمەنەکان مافی ئەوەیا نیە لێرە بژین سەرەڕای ئەوەی زۆربەی رۆژنامە جیهانیەکان ئەم رووداوە نامرۆڤانەیان خستە سەر رووپەری رۆژنامەکانیان وەکو رۆژنامەی واشنتۆن پۆست

ونیۆیۆرک تایمز و لەندەن تایمز و سەرەڕای راپۆرتی کۆنسۆل وپیاوە ئاینیە کریستیەکان لە هەموو مە زهەبەکانەوە ئەوانەی بە کاری بڵاوکردنە وەی ئاینی کریستی هە لدەستان ، هەروەها وتەو گێڕانەوەی گەلێک لەو شایەدحالانەی کە بە سەرسورمانی لەو کارەساتانە رزگاریان ببو لە گەڵ هە موو ئە مانە ئەوساش ئە ڵمانیا پاکانە ی بۆ تاوانباری ئە م کارە نامرۆڤانەیە دەهێنایەوە ، نەک هەر پاکانە بەڵکو هانی دە وڵەتی عوسمانیشی دە دا بۆ ئە م رەفتارانەی ، سەفیری ئەڵمانیا لە ئەستەنبۆل کە ئەرمەنیەکانی بە زیندەوەر دە شوبهاند دەی وت تورکە کان مافی خۆیانە هەرچیەک بە ئەرمەنەکان بکە ن ، دوای کوشتارگە ری ئەرمەنەکان یاداشتێکی بۆ سە رۆک وەزیرانی تورکیا بە رز کردەوە تیایدا بە ڕاشکاوی پشتگیریی لە دورکردنەوەی ئەرمەنەکان دەکرد بۆ رۆژ هەڵاتی ئەنادۆل.

بسپۆرە ئەڵمانیەکان بوون پێشنیاری گواستنە وەی ئە رمەنەکانیان کردبوو بۆبیابانە کانی سوریاو عێراق ، ئە ڵمانیەکان لە رێگەی بالوێزو ئەفسەر و پەیامنێرەکانیان لە سەرتاسەری ئیمپراتۆریەتی عوسمانیەوە زانیاری تەواویان لەسەر کۆکوژی ئەرمەنەکان هەبوو تەنانەت بیرۆکەی (جیهادی موقە دەس) یش کە لە سەرەتای جە نگی یە کەمی جیهانی بە رزیان کردبوەوە لە بیرۆکەی ئەڵمانەکان بوە ، چونکە بە بۆچونی ئەوان نانەوەی ئاژاوەی ئاینی لە دەوڵەتە موسلمانەکان سەرکەوتن مسۆگەر دەکەن لە روبەڕو بونەوەی 300 ملیۆن موسلمان لەگەڵ فرەنساو روسیا وئینگلتەرا .

هراج داسنابیدیان توێژە ری ئە رمەنی وای بۆ دە چێ کە (ئەوروپا ناڕاستەوخۆ بۆتە سەرچاوەی هە موو ئە و ئالۆزیانە ی کە بۆ ئە رمەنەکان دە نێندرێنەوە و ئە نجامەکەشی ئە کوشتارگەیە بوو کە روویدا) ، دەنگ هەڵبڕینی بیرمە ندی ئەڵمانی (هاری ستۆبرمر) بە روی حکومە تدا باشترین بە ڵگەیە بۆ هە لوێستە شەرمەزریەکانی حکومە تی ئە ڵمانی بەرانبەر بە کۆمەڵکوژی ئەرمەنەکان ، کاتێک دەنگی هەڵدەبڕی و دەیوت : (ئەم کارەساتە شەرمەزاریە بۆ لە ناوبردنی گە لێکی شارستان و پیشکە وتووئەنجام دە درێ، گە لێک ژمارەیان لە ملیۆنێک و نیو رە ت دەکا کارێکی قە ڵاچۆکردنی درندانەییە لە کاتێک ئەنجام دەدرێ کە ئەڵمانیا مە زنترین دە سەڵات ولایە نگریی لە تورکیادا هە یە) ئەمە باشترین بەڵگەیە بۆ رۆلی پیلانگێڕی ئەڵمانیا .

ململانێ وکێبڕکێی نێوان دە وڵەتەکان بۆ وە دەست هێنانی گە ورەترین ئیمتیازات ، ناچار دەبن پەنا بۆ دروشمی بریقە دار وگفت وپە یمانی ببەرن ، پە یمان بە میلەتەکانی دەوڵەتی عوسمانی وە کو کورد وعە رەب وئەرمەن و ئاشوریە کان بدە ن ستە م وئازارە کانیان بۆ مەرامە تایبەتیەکانی خۆیان دە قۆستنەوەو بەکاریان دەهێنان بێ گوێدانە بنەماکانی رەوشتی وسیاسی و دادپە روەری ، گە لانی چە وساوەش بە وە هەڵ دە خەلەتێندران کە ئەم گفت وپەیمان ودروشمانە لە دەوڵەتە مەزنەکانەوە دەدرێن ناکرێ بە هەند وەرنەگیرێن و بڕوایان پێ نەکرێ .

رۆڵی وڵاتە زلهێزەکانی تری دونیا لە پشتگیری وپشتیوانی کردنی دە وڵەتری عوسمانی لەم کارە نارەواو شە ڕمەزاریانە لە رۆڵی ئە ڵمانیا کەمتر نە بوو ئە مەش لە رێگەی ئە و نێردراوە سیاسی و ئاینی و راگە یاندنانە دە کرا کە ئەوروپا بۆ ئە و ناوچانە ی دەناردن بۆ ئەوەی پرۆپاگە ندەی ناڕە وا دژی گە لانی ئە و ناوچە یە بڵاو بکە نەوەو سیاسە تی بە گژ یەکیاندا ببەن و کاری لەسەر بکەن.

ئەم نێردانەش سەرەڵکاریان لەسەر نانەوەی ئاژاوەی سیاسی و کۆمەڵایەتی دەکرد دواتر جیاوازیەکانی ئاینی ، چونکە زۆربەی هەرە زۆری نێردەکان نوێنەرایەتی بەرژەوەندی وڵاتەکەیان دەکرد چونکە مەبەست لە ناردنیان کۆکردنەوەی زانیاری وناساندنی پێکهاتەی کۆمەڵانی ئەو ناوچانە بون تا کارئاسانی بۆ وڵاتەکانیان بکەن بەمەبەستی داگیرکردنیان دەتوانین بڵێین زۆربەی هەرە زۆریان کاری سیخوریان ئەنجام دەدا ، ئەوکات دەرگای دەوڵەتی عوسمانی لە روی دەوڵەتە ئیستعماریەکاندا کراوە بوو بۆیە نێردە لە دوای نێردە بە بیانوی بڵاو کردنەوەی ئاین و پاراستنی بە رژەوەندیە ئاینیەکان رویان لەو ناوچانە دەکرد کە لە ژێر دەوڵەتی عوسمانی دایە ، سەرەتا نێردەکانی فەرەنسی دەهاتن دواتر نێردەکانی ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا ئینجا دەوڵەتانی تر ، ئەگەر بمانەوێ بزانین ئەمریکا چەند خوێندنگای لەم جۆرەی دامەزراندوە ؟ ئەوا ژمارەیان دەگاتە 675 خوێندنگا ، دەبێ ئەو رۆلە بزانین کە ئەو نێردانە لەو ناوچانە دەیان گێرا کە بریتی بوو لە نانەوەی ئاژاوە لە نێوان پێکهاتەکانی ئەم ناوچانە بەتایبەت کورد وئەرمەن وئاشوری ، لە پێناوی پاراستنی بەرژەوەندیەکانیان گومان لەوەدانیە دەوڵەتە مەزنەکان ئامادە بوون هەموو شێوازێک بگرنە بەر تا بەم مەبەستە بگەن بۆیە ئاسایی بوو نانەوەی فیتنە و ئاژاوەو گێرە شێوێنی لە نێوان گەلانی ئەم ناوچەیە بێئەوەی گوێبدەنە هیچ رێنما ونەریت و بەرژەوەندیەکی گەلەکان (ئەوان هەموو هەوڵێکیان دا بۆ ئەوەی پەیوەندیەکانی نێوان گەلان بشێوێنن لەوانە بزوتنەوە نەتەوایەتیەکان ودروست کردنی کەلێن لە نێوان ئاینە جیا جیاکانی ئەو ناوچەیە ودروست کردنی هەندێک کێشە و بەکار هێنانی هەرچی ئامرازێک کە بە هۆیەوە دوبەرەکی وناکۆکی بکەوێتە نێوانیان بە تایبەت لە کوردستان وئەرمینیا .

ئا بەم شێوەیە هەڵوێستی دەوڵەتە زلهێزەکان بەرانبەر بە کێشەی ئەرمەنەکان لە یەک دەچن بە تایبەت دوای کۆنگرەی سان ستیڤانۆ کە دواتر بە ناوی پەیماننامەی سان ستیڤانۆ هاتە ناسین لە ئەرتیکلی (مادەی) 16 دەڵێ دەبێ هەندێک چاکسازی لە ئەرمینیا ئەنجام بدرێ (بەهۆی ئەوەی گوایە ئەو ناوچانەی کە بە ئەرمینیای رۆژئاوا دەناسرێ بە پێی ئەم پەیماننامەیە دەبێ روسیا لێی بکشێتەوەو رادەستی تورکیای بکا بۆیە پێویستی بە چاکسازی وخزمەتگوزاری دەبێ چونکە لە ئەنجامی کشانەوەی روسیا دورنیە هەندێک ئاڵۆزی وپشێوی دروست ببێ و لە ئەنجامدا کاربکاتە سەر پەیوەندیەکانی نێوان هەردوو وڵاتی دۆست بۆیە دەبێ دەوڵەتی عوسمانی پابەندی ئەم بەڵێنانە بێ کە چاکسازی لەم ناوچەیە بە ئەنجام بگەیەندرێ ، ئەمەش بە شێوەیەک بکری لەگەڵ بارو دۆخی ئەم ناوچەیە بێتەوە (تورکیاش بەدەوری وقۆناغ بە قۆناغ ئەو دەولەتانە ئاگادار بکاتەوە کە ئەرکی چاودێری کردنی ئەم بڕگەیان لە ئەستۆیە) ئەمەش بەکار هێنان وسوار بونی شەپۆلی نارەزایی گەلانی ئەو ناوچەیە بوو بۆ ئەوەی لەم میانەوە بەرژەوەندیەکانیان مسۆگەر بکەن .

دەسەڵاتدارانی عوسمانی زۆر بەچاکی مەرامی دەوڵەتە مەزنەکانی بۆ رون بوەوە کە هەر دەوڵەتەو بە پێی بەرژەوەندیەکانی خۆی نەخشەی بۆ کارەکان دارشتوە ، بەڵام دوای ئەوەی لە کۆنگرەی سان ستیڤانۆ لە 1817 کێشەی ئەرمەنەکان دەبێتە کێشەیەکی نێودەوڵەتی ، تورکیا کلر بۆ دارشتنی بەرنامەیەک دەکا کە رێگە لە نەخشەکانی ئەوروپا بگرێ چیتر دەست نەخەنە ناو کارو باری دەوڵەتی عوسمانیەوە ، ئەویش بە داخستنی دۆسیەی کێشەی ئەرمەنەکان ، نەک هەر داخستنی بەڵکو حاشا لێکردنیشی و خۆدزینەوەش لە جێبەجێ

کردنی پەیماننامەی سان ستیڤانۆ وبەرلین (زیاتر لە جارێک سوڵتانی عوسمانی عبدالحمید ی دووەم رایگەیاند کە دەمرێ و ماددەی 61 جێ بەجێ ناکا) .
بۆیە دەبینین سوڵتان کاری بۆ دابڕانی گە لی ئەرمەنی وجێ بەجێ نەکردنی ئەم مادەیەی دەکرد و دژی هە موو داخو ازیە نەتەوایەتیە کانیشیان دەوەستا کە بریتی بوون لە مافی خۆبەڕێوەبردن وئۆتۆنۆمی ، یا چە ند ووردە چاکسازیەک ، ئە م رێگریە ش لە رێگەی نانەوەی ئاژاوەو چاندنی تۆی دوبەرەکی لە نێوان پێکهاتەکان دەبوو بەتایبەت لە نێوان کورد وئەرمەن (دظرە کاربەدەستەکانی عوسمانی لە م روە وە باڵادەست بون لە تێکدانی پەیوەندیەکانی نێوان کورد وئە رمەن بە رژەوەندیان هە بوو بۆیە بە هەموو توانایە کیان کاریان لەسەر تێکدانی ریزە کانی ئەوانیان دەکرد ، هە موو کونێکیان دە گرت کە هەوڵی لەیەک نیزککردنەوەی کوردو ئە رمەنی لێ دە هاتە ژوور ، ناوی ئە رمەنیان لای کورد دەزراند هی کوردیش لای ئە رمەن ، لە ترسی ئەوەی بزوتنەوەکەیان لای ئە وی تر نە بێتە هێزێکی پالپشت . بۆ عوسمانیەکان ئەمە پێکانی دوو چۆلەکە بوو بەیەک بەرد .
وەکو نمو نە لەسەر ئە م هە لوێستانەی دە سەڵاتی عوسمانی دووە م کارە کۆکوژیەکەی ئەرمەنەکانە کە کۆمەڵەی ئیتحاد وتە رەقی پێی هە ڵسا لەم روەوە فائز غەسین کە شایەد حالێکی ئەم کۆکوژەیە دەڵێ : (بەرپرسە تورکەکان لاشەی ئەرمەنەکانیان بە جلی کوردی دەپۆشی بۆ ئەوە بیان کا بە کوژراوی کورد وبیان خاتە ئەستۆی ئەرمەنەکانەوە) واتە بۆ وروژاندنی هەستی نەتەوایەتی ئەوان بوو ، هەروەها دەڵێ دەسەڵاتدارانی تورک زیندانیان لە شوێنەکانی تری وڵات دە هێنا و جلی کوردیان دەکردنە بەر و بەرەو شاری دیار بەکرو ئەرزەرۆمیان دە بردن بۆ بە شداری پێکردن دژی شە ری ئە رمەنەکان بۆئە وەی نیشانی خەڵکی بدە ن کە ئەمە کوردەکانن کۆکوژی ئە رمەنەکان دە کەن هەرچەندە ئەم کارو رەفتارانە هەندێک پشێویان لە نێوان هەردوولادا نایەوە بەڵام سەرکردە کوردو ئەرمەنەکان زۆر لە پیلانەکانیان مە زنتر ووشیار تر بون رێگە یان نە دا ئە م پشێویە درێژە بکێشێ ڕاستی مە رامەکانی تورکیان ئاشکرا کرد ، کە لە رێگەی کرێگرتە و سیخورە کانیان جبەجێدەکردن یان راستەوخۆ لە رێگەی خۆیانەوە ، زۆر لە چاودێرو کونسۆل و بالوێزی وڵاتە بێگانەکان هەستیان بەو لەیەک نزیک بونە وەی کوردو ئە رمەن دەکرد ، بۆ نمونە ئادەمۆڤ کونسۆلی روسیا لە ئەرزەرۆم نامە یەکی نهێنی بۆ بالیۆزی وڵاتە کەی لە ئیستەنبۆل لە سەر پە یوەندیەکانی کورد وئە رمەن دە نوسێ ، لە زاری یە کێک لە سەرکردەکانی ئەرمەن دەگێرێتەوە (ئەگەر لێرەو لەوێ لەناو تیرەو هۆزە کوردەکان بە تایبەتیش لە هەرێم ی بدلیس کورد ئە رمەن بە دوژمنی خۆیان بزانن بە لامکوردەکانی تر هەمویان ئەرمەن بە دۆستی خۆیان دەزانن و ئامادەن دەستیان بخەنە نێو دەستیانەوە ، دواتر سوڵتان عبدالحمیدی دووە م چە ندین تیپی سە ربازیی تایبە تی دروست کرد وناوی نان سوارەی حە میدی کە سەرکردەی زۆربە ی تیر و هۆزە کانی دە وڵەتی لە خۆ گرتبوو ، زۆربەشیان کورد بوون مەبەستی سوڵتان لە دامەزراندنی ئەم تیپانە لێدانی خەباتی رزگاری نیشتمانی گە لانی سە لتەنە بوو لە وانەش خە باتی گە لی کورد وئە رمەن ، لێرە دا پێویستە تێبینی ئەوە بکەین کە بەشداربونی سوارەی حەمیدی لە کۆکوژیەکاندا وەکو هێزێکی نیزامی حکومەت بوون بەشداریەکەشیان وەک بەشدار بونی سەرباز وپۆلیس وابوو ، واتە بەشدار بونیان بە بەشداربونی هەموو گەلی کورد لە و کۆمەلکوژیەدا لە قەڵەم نەدرێت بۆ گە لی ئەرمەنی ، دوای پە یماننامەی بەرلین لە ساڵی 1878 دۆخێک رەخسا کە ئارامی باڵی

بەسەر ناوچەکە دا کێشا دە ەرفەتێکی باش بوو بۆ دامە زراندنی بزوتنە وەی سیاسی کە ڕێبەرایەتی خەباتی گەلی ئەرمەن بکات .

لە ناوچەی وان بزوتنە وەی ئەرمەنکان دواتر پارتی هە نچاک (زەنگ) لە ساڵی 1878 دامەزرا کە دروشمی دامە زراندنی دە وڵەتی ئە رمینیای سە ربەخۆ و ئازادی ویە کیەتیی ئەرمینیای بەرز کردبوەوە ، دوای سێ ساڵ واتە لە ساڵی 1890 پارتی تەشناق (یەکیەتی) دامەزرا کە دروشمی ئۆتۆنۆمی لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا بە رزکردبوەوە بەڵام دوای ئەوەی گەلی ئەرمەن دڵنیا بوون لە وەی سوڵتانی عوسمانی ئە و چاکسازیە جێبەجێ ناکات کە بەڵێنی لە سەر دابوو واتە دەوڵەت وە ک جارانی پێشو لە سەر جە م بە ڵێن وپەیمانەکانی پاشگەز دەبێتەوە بۆیە دبینین ئەرمەنەکان لە ناوچەی ساسۆن لە ساڵی 1894 شۆڕشیان هەڵگیرساند ، سوڵتان عبدالحمید هە ڵگیرسانی ئەم شۆڕشەی بە هەلێکی گونجاو زانی بۆ جێبە جێ کردنی ئامانج ونە خشەو پلانەکانی کە بریتی بوون لە جینۆسایدی گەلی ئەرمەنی وداخستنی دۆسیە ی چاکسازی ناوە خۆیی بە پاساوی جیاجیا ، لە هەردوو مانگی ئاب وئەیلولی 1894 دا سوڵتانی عوسمانی بەبەرچاوی تەواوی دەوڵەتانەوە کوشتارگەی بۆ ئەرمەنەکان نایە وە زۆر بە دڕندەیی کە وتە گیانیان ویە کەمیان بە م شێوە یە بوو (دوای جەنگی ساسۆن ودە ست گرتن بە سەر ناوچە کەداو لە وەڵامی داخوازی دە وڵەتە ئەوروپیەکان کە ئەنجام دانی چاکسازی بوو لە ئایاری 1895 سالْتان ئەو سە رباز وجەندرمەو هە ندێک لەو بە کرێگیراوانەی بە کرێی گرتبون بۆ لە ناو بردنی دانیشتوانی ناوچەکە لە ماوەیەکی کورتدا 40 گوندی پێ خاپورکردن ونزیکە ی 10000 دە هەزار کەسیشی پێ بە کوشت دان لە گەورەو بچوکی ناوچە کە، دەسەڵاتدارانی سەلتەنە لە 1895 – 1986 دووەم کوشتارگەیان بۆ ئەرمەنەکان نایەوە کە زۆربەی ئەو ناوچانەی گرتەوە کە ئەرمەن نشین بون ئە م کۆکوژیە گەڵێک لە کۆکوژیەکەی ساسۆن توند ترو دڕندانە تر بوو نزیکەی 150000 سەدوو پەنجا هەزا ر کە سی لەناو برد جگە لە روخاندنی هەزاران کەلیساو دێر کە بە ملیۆنەها لیرە ی عوسمانی دە خەملێندرێ ، بە گەیشتنی پارتی یە کیەتی وتەرەقی بۆ سە ر حوکمڕان و رە فتار کردنی تاکڕە وانەی لە حوکمڕانی لە 1908 ، بیری تۆرانیزم بۆ دامەزراندنی ئیمپراتۆریەتێکی تۆرانیی تورکی سە ری هەڵدا کە سنورەکەی لە بەلکانەوە تا مەنگۆلیا بگرێتەوەو گەلەکەشی تۆرانیی تە واو بن نە ک وەکو ئیمپراتۆریە تی عوسمانی بێ چە ندین میلەت لە خۆ بگرێ (ئەوەبو لە تۆڵەی کاردانەوەی شکستەکانی لەگەڵ ئە وروپا و هە ڵوەشانەوەی ئیمپراتۆریە تەکەیان دروشمی تۆرانیی بە رز کردە وە لەگەڵ بە تورک کردنی گە لانی ژێر دە ستیان ، بۆیە کاریان لەسەر پاراستنی سنورە کانی ئیمپراتۆریەت دەکرد .

بیری تۆرانیزم لە سەر ئە م بنە مایە رەگەزپەرستیە بنیاد نرا بۆ نمونە لەسەر ئاستی رۆشەنبیری وکۆم ەلایەتی بانگخوازیی بۆ بوژاندنە وەی نەریتی تۆرانیی – مەغۆلی دەکرد و ستایشی پاڵەوانە کانی تۆرانیەکانی دەکرد وەکو (جەنگیزخان و تەیموریڤلەنگ وهۆلاکۆ) بۆ ئەوەی کەشڤو هەوایەکی وابخولقێنن کە خەڵکی شانازیان بە شارستانێتی دوارۆژەوە بکا .

لەسەر ئاستی سیاسیش بانگخوازی دامە زراندنی کیانێکی سیاسیی یە کگرتوی سەربەخۆی دە کرد کە هەموو رەگەزەکانی تۆرانی لە خۆ بگرێ وە کو (تورک وتەتەر ومەغۆل) سنورەکەی لە مەنگۆلایاوە تا بە لکان بگرێتە وە ئەم ناوچە یەش لە هەموو

ڕەگەزاكانی ن ا تۆرانی پاک بکرێتە وە بە بیانوی ئە وەی ئە وان هۆکاری روخانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بوون ئە وان هاوکاری ئیمپریالیزمیان کردوە و پیلانیان دژی عوسمانیەکان گێڕاوە .

بە بۆچونی تۆرانیە کان ئاینی ئیسلامی هۆکاری لاوازکردن ولە ناو بردنی دە وڵەتی عوسمانی بوو بۆیە دروشمی دەوڵەتی عەلمانیان بەرز کردبوەوە . داواشیان دەکرد سیمای موسلامنێتی لەسەر دەوڵەتی عوسمانی نە مینێ ، لە سەر ئاستی ئابوریش داوایان کرد کە هەموو توانا ئابوریە کان لە خزمەت بە رژەوەندیەکانی دە وڵەت دابێ بۆ ئە وەی پایە ی دەوڵەت بەرز راگیرێ .

ئ ەم هزرانە بە تەواوەتی بەسەر بیرکردنەوەکانی سەرکردەی پارتی تورکیای فەتات (کە ناونرا بە کۆمەڵەی یەکیەتی و تە رەقی) دا زاڵ بوون بە تایبەت لەو کاتەی بە تاکرەوانە دەسەڵاتی گرتبوە دەست لە 1909 لە ژێر ناوی شۆڕشی دەستوری ، دکتۆر نازم کە یەکێک بوو لە سەرکردەکانی ئەم پارتە ئامانجەکانی ئەم شۆڕشەی رون کردەوە وتی: (بۆچی ئەم شۆڕشەمان هەلگیرساند ؟ ئامانجمان چی بوو ؟ ئایا مە بەستمان روخانی سوڵتان عبدالحمید وپیاوەکانی بوو تادە ست بە سەر دە سە لاتدا بگرین؟ نە خێر وا بیر ناکە مەوە چونکە من نامەوێ هیچ کاتێک جگە لە تورک کە سی تر لە سەر ئە م خاکە بژیێ ، با هە موو پێکهاتەکانی تر لەناو بچن هەرچیەک بێ بیرو راو ئاینیان ئەمە گرنگ نیە بۆ من ، بۆیە و لەم روانگەیەوە دەبی ئەم خاکە لە هەموو بێگانەکان پاک بکرێتەوە دەبێ تورکەکان خۆیان ئەم ئالایە بگرنە دەست هیچ ئاینێک گرنگ نیە چونکە ئاینی من تۆرانیە .

هەڤالەکەشی لە ناو حزب دکتۆر شاکر دە ڵێ : کاتێک یە کێکی زۆربلێی وە کو موساو یەکێکی گەرۆکی وەکو عیسا و ویەکێکی بێیاوک وەکو محەمەد بتوانن لەسەر ئەم خاکە ئەم ئاینە دابمەزرێنن وبڵاوی بکەنەوە بۆچی ئێمەی شۆڕشگێرو بیرمە ندەکانمان ناتوانن ئاینی تۆرانی بڵاوکەینەوە ؟ لە کاتێکا دەسەڵات وپایە بەرزەکانی میللەت بەدەست ئێمە بێ ولە ڕێگەی حکومەتی ئیتحاد و تەرەقیەوە پشتیوانی بکرێین و تاقە ئامانجیشمان درێژە پێدانی ژیانی نە وەکانمان بێ بە خوێنی تورکی ، دە بێ ئە م خاکە لە بێگانەکان پاککە ینەوە ئەم بێگانانە وەکو گیای زیانبەخشن دەبێ لە ریشەوە هەڵیان تەکێنین لە ماڵەکانمانیان وەدەر نێین ، ئەمەیە ئامانجی شۆڕشەکەمان .

ئەوە بوو پارتی ئیتحاد وتە رەقی لە میانەی کۆبونەوەکەی ساڵی 1910 بڕیاریان لەسەر چەمکی زاڵ بونی رەگەزی تورکی بەسەر رەگەزەکانی تر دا ، سەرەڕای ئەمەش بڕیاریان لەسەر جێبەجێ کردنی ئەم چەمکە دا بە هەموو شێوازێکەوە .

لە کۆبونەوەکەی ساڵێ 1911 کە بە سەرۆکایەتی تە لعەت پاشا بە سترا و زۆربە ی سەرکردەکانی حزب تیایدا بە شدار بون لە وانە ، ئەنوەر پاشا جە ماڵ پاشا کە بە کۆکوژی ئەرمەنەکانەوە دەناسرا و دکتۆر نازم و بە هاءالدین شاکو وسە عید حلیم پاشا و ئە وانیتر ، لەم کۆبونە وەیە ئەرمەنەکانیان کردە ئامانج بۆ جێ بە جێ کردنی بڕیارە کە کە قۆناغی یەکەمی پرۆژەکەیان جێبەجێ کرد ، بۆیە سەرکردەکانی حزب لە مەلاسی ئەو هەلە دابون تا بۆیان دە رەخسێ وبە م کارە درندەییەوە هەڵسن تا کاتێک جە نگی بە لکان کە لە نێوان ساڵەکانی 1912 و 1913 رویداو تورکە کان لە بەرانبەر یۆنانستان و بولگاریاو سربیاو مۆنتنیگرۆ دا شکستیان خوارد ئیتر ئە وکاتیان بە دەرفەت زانی بۆئە وەی سە رکردەکانی پارتی ئیتحاد وتە رەقی قینی دڵی خۆیان لە و گە لانە دارێژن کە رە گەز تورک نین و ئە و

ناوچەیە بکەن بە پێگەو وڵاتێک بتوانن ئیمپراتۆریەتی تۆرانیی تورکیی تیا دابمەزرێنن کە جگە لە رەگەزی تورک هیچ رەگەزێکی تر لێی نەژیێ .
ئا بەم عەقلیەتە حکومەتی ئیتحاد وتەرەقی کارو باری دەولەتی هەڵدەسوڕاند ، لە هەمان کاتیشدا ئەو دروشمانەی بەرز دەکردنەوە کە لە شۆڕشی فەرەنسییەوە رگرت بوو (دادپەروەری ، ئازادی ، برایەتی ، یەکسانی) بۆیە دە بینین لە سەرەتا هەمو بزوتنەوە سیاسیو زۆربەی ئەوانەی بانگخوازیان بۆ چاکسازی دەکود لە هەمو پێکهاتەو نەتەوەکانی دەوڵەتی عوسمانی پشتگیریان لەم دروشمانە دەکرد لە پێش هەمویان ئەرمەنەکان کە بە نیاز پاکیەوە لەگەڵ ئیتحاد وتەرەقی پێشنیاری یەکیەتی فیدرالیان کرد لە چوارچێوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە نێوان تورک وئەرمەن وکورد وئەلبانەکان (ئەرنائوت) لوبنانی ومەکدۆنی) ئەمەش لە پێناو رێگە گرتن لەبەردەم ئاژاوە گێری ودامەزراندنی دەوڵەتێکی موئەسسەساتیی هاوچەرخ بەڵام دوای یەک ساڵ لە تاکرەوی سەرکردەکانی ئیتحاد وتەرەقی لە حوکمڕان و جێبەجێ نەکردنی دروشمە بریقەدارەکانیان ، هەلوێستە پشتگیریەکان گۆران بۆ راپەڕین ویاخی بون وشۆڕش لە سەرتاسەری دەوڵەت .
پاش ئەوەی ئەرمەنەکان بۆیان رون بوەوە کە دەوڵەت بەڵێن وپەیمانەکانیان ناگەیەننە جێ و پارت وبزوتنەوە سیاسیەکانی ئەرمەنیش لەو پەڕی بەهێزی و یەکگرتویی دان سیاسەتی ئیتحاد وتەرەقیش بەرەو سیاسەتی پاکتاوکردن و لەناوبردنی نەتەوە کانی نا تورک هەنگاو دەنێ بە تایبەت دوای جەنگی بەلکان لە ساڵی 1912 – 1913 ، بۆیە ئەرمەنەکان داوای جێبەجێ کردنی ماددە ی 61 لە پەیماننامەی بەرلینی 1878 یان کرد بۆئەوەی بەشیک لە مافە نەتەوایەتیەکانیان مسۆگەر کەن . بەرانبەر بە داخوازیەکانی میلەت بۆ چاکسازی وجێبەجێ کردنی گفت وپەیمانەکان بێزاری روی لەزیادی کردو بەم حالەتە سەرکردەکانی ئیتحاد وتەرەقی خۆیان لە بەردەم جەنگی یەکەمی جیهانی بینیە وەو بە ناچاری لە تەک ئەڵمانیا بەشداریان لە جەنگی یەکەمی جیهانی دا کرد وئیتر رێگە لە چاکسازی وداخوازیە ناوخۆییەکان دگیرێ ولە گێرانەوەی دەسەڵاتە لەدەستدراوەکانی کە لە جەنگی دژ روسیاو فەرەنسا وئینگلتە رای لە دەست دابون بێ ئومێد دە بێ ، هە روەها ناتوانێ بە رپەرچی داخوازیەکانی گەلانی بەلکان و ئەرمەن بداتەوە کە داوای سەربەخۆییان دەکرد ، بۆیە بڕیاری دا روبە ڕوی ئەرمەنەکان بێتەوە . نەخشەو بەرنامەی پۆلاینیان دارشتن بۆ چارەسەر کردن وداخستنی دۆسیەی ئەرمەنەکان بەڵام نەک بە رێگەی ئاشتیانە و دیالۆگ لەگەڵ سەرکردە ئەرمەنەکان بەڵکو بە رێگەی ئاگر وئاسنەوە کە بریتی بوو لە کاولکردن ولەناو بردنی تەواوی گەلێک ، ئەم بەرنامەیەش بە سود وەرگرتن لە بارو دۆخی نائارامی جەنگی یەکەمی جیهانی جێبەجێ کرا ، بیرە بۆگەنە راسیستیەکەیان خستە سەر ئەرزی واقیع ولە رێگەی کۆکوژیە درندەییەکەیان زیاتر لە یەک ملیۆن و نیوکەسی سڤیلی ئەرمەنیان کوشت .
دکتۆر نازم جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کە زۆر زەرورە ئەم کۆکوژیە یەکجارەکی وسەرتاسەری بێ دەیوت : (دەبێ ئەرمەنەکان لە رەگەوە هەڵیان کێشن ، نابێ تەنها تاقە ئەرمەنێک لەسەر خاکەکەمان بە زیندویی بمێنێ دە بێ ناوی ئەرمەنی لە وڵاتەکەمان بسرێتەوە ، ئێمە لە حاڵەتی شەڕداین لەم هەلەمان باشتر بۆ نارە خسێ نابێ چاوەڕوانی دەرفەتی تر بکەین ئەگەر ئەم کارەمان ئەنجام دا نەکەس دەتوانێ بە هانایانەوە بێ نە گوێش

له رۆژنامەکان دە گرین بۆیە دەبێ ئە م ئۆپە راسیۆنە کۆکوژیە بۆ بن بڕ کردنی یەکجارەکییان بێ)

هەر بە راگەیاندنی تورکیا لە بەشداری کردنی جە نگی یە کەمی جیهانی ئیتحادیە کان لیژنەی تایبە تیان بە سەرۆکایەتی تە لعەت پاشا ی وە زیری جە نگ وئە ندامێتی دکتۆر بهاالدین شاکر و شوکریی وە زیری پەروەردە و دکتۆر نازم پێکهێنا بۆ سە رپەرشتی کردن وئامادە کردنی نەخشەو پیلانی لەناو بردنی ئەرمەنەکان و شێوازی جێبەجێکردنی نەخشەکە .

بۆ نمونە دکتۆری سەربازی رەشید بەگ یان دامەزراند بە والیی دیار بەکر کە یەکێک بوو لە تۆرانیە توندڕەوەکان دەسەلاتی رە هایان پێ بە خشی ، لە سایەی دەسەلاتی ئەویش بوو کۆکوژیەکەی ئەم ویلایەتە جێبەجێ کرا ئە ویش لە رێگەی هەندێک بەرەللای زەلام کوژ وکۆمەلێک لە پۆلیس کە یارمەتیی پیاوانی دە رەک بدەن بۆ کوشتنی ئە رمەنەکان لە ناو خانەی خۆیاندا . ئەم پیلانەش وا دارێژرا کوشتارگە کە بە هاوکاری پیاوکوژە زیندانیەکان بکرێ کە بە دڕندەو پیاو کوژ ناسرابون لە زیندانەکانی تورکیا. ئەم زیندانیانە بە فەرمانی لیژنەی مەرکەزیی کۆمەلەی ئیتحاد وتەرەقی ئازاد کرابون سوپایەکی 10 تا 12 هەزاریان لێ پێکهێنابوون بە گروپی 40 تا 50 کەسی لە سەرە رێگاکان مە لاسیان دابون لە و شوێنانەی کە کۆچبەرەکان پیایدا تێپەر دەبون لە کاتی رەتبونیان دەستیان لێ دەوەشاندن ولە ناویان دەبردن .

دوای ئەوەی لە هەر ناوچەیەک لیژنەی تایبەتیان بۆپێکهێنابون بۆ لەناو بردنی ئەرمەنەکان لە شێوەی کۆکوژیی بی ویژدانانە ، بە یاننامەیەکیان دە رکرد کە هەرکەسێک هاوکاری ئەرمەنەکان بکات روبە ڕوی مەزنترین سزا دە بێتەوە ، تیایدا هاتبوو هە رکەسێک زاتی ئەوە بکات منداڵێک یا ژنێکی ئەرمەنی یا هەر ئەرمەنیەک لە ماڵەکەی خۆیدا حەشار بدا یا بیدۆزێتەوە و پەنهانی بدا ئەوا لە تۆڵەی ئەم رەفتارە سزاکەی لەسەر دانانی سەریەتی).

ئیتر ئەوە بوو بەرپرسانی دەوڵەت لە سەروی هەمویانەوە تەلعەت پاشا وە زیری ناوەخۆ بروسکە یەکی نهێنی دە کا ، دە ستپێکردنی نە خشەی لەناوبردنی ئەرمەنەکان بێ بەزەییانە رادەگەیەنێ ، ئەو بروسکەی تەلعەت پاشا وەزیری ناوەخۆ بۆ والیی حەلەب دەنێرێ دەڵێ :

(بەر لە ئێستا بڕیارەکەی کۆمەڵە (کۆمەڵەی ئیتحاد وتەرەقی) م پێ راگەیاندون کە بڕیار دراوە هیچ ئەرمەنێک لەسەر خاکی تورکیا نە مێنێ ە ەمویان لە ناوببردرێن ، ئەوەی دژی ئەم بڕیارو فەرمانەش بوەستێ لەسەر کار لادەبردرێ ئەگەر پلەو پایەی هەر چیەک بێ ، چونکە دەبێ کۆتاییک بۆ ئە رمەنەکان دابنرێ .بۆ جێبە جێ کردنی ئە م بڕیارە ش هیچ بەهایەک بۆ تە مەن ورە گەز دانە ندرێت .لە نامەکەدا هاتبوو دە لێ : زانیومە دادگای سەربازی هە ندێک لە فەرمانبەرانی دە وڵەتی داوە تە دادگا بە تۆمەتی بە کارهێنانی توندو تیژی لەگەڵ ئەرمەنەکان ، ئە گەر ئەمجکارە وەکو رەفتارێکی شەکلیش ئەنجام درا بێ بۆ بەرزکردنەوەی ورەی فەرمانبەران بە لام نابێ رێگە بدرێت کاردانەوەی لەم جۆرە روو بدات).

لە نامەی دووە میدا بۆ هە مان والیی ناردوە تیایدا وا نیشان دە دەدا کە هەندێک لە فەرمانبەران هاوسۆزیان بۆ ئازار ومە ینەتەکانی ئە رمەنەکان نواندوە و بە و هۆیە وە فەرمانەکانیان جێبەجێ نەکردوە دەڵێ : (ئەگەر گوێ لە گلەیی وداواکاریەکانی ئەرمەنەکان بگیرێ و بەو هۆیەوە بۆ بیابانەکانی سوریا و عێراق بگوازرێنە وە ئەوا لە داهاتوو کێشەی

سیاسیمان بۆ دروست دەکەن بۆیە دەبێ فەرمانەکان بە بێ کەم کردنەوە جێبەجێ بکرێن ، رێنمایی بدەن بە فەرمانبەرەکان کە گوێ لە داواکاری وگلەییەکانیان نەگرن).
بۆ چەواشەکردنی رای گشتیی جیهانی حکومەتی عوسمانی بە یاننامەیەکی دەرکرد تیایدا هاتبوو (ئەرمەنەکان سەرپێچی یاسایان کردبوو و لە چاوەروانی ئەوهەلەدان کە حکومەتێکی سەربەخۆ دابمەزرێنن ، چەک وتەقەمەنیی زۆرمان لە دەست ئەوان گرتن دەستیان هەبوو لەکوشتنی موسلمانان لە وان و هاوکاریی سوپای روسیان کرد لە و کاتەی کە حکومەت لە گەڵ فرەنساو ئینگلتەرا وروسیادا لە حالەتی جەنگ دابوو نیازی هەلگیرساندنی شۆرشێکی سەرتاسەریان هەبوو ، بۆ رێگە گرتن لە ئاژاوەو خەراپەکاری حکومەت بریاری دا بۆ ولایەتی موسل وسوریا بگوازێتەوە ئەمەش بۆ ئەوەی سەرو ماڵ و ئابرویان پارێزراو بێ لە و شوێنەی دەیانگوێزینەوە بۆیە رێنمایی وامان دەرکردوە کە تا ئەو کاتەی شەرو پێکدادانەکان کۆتاییان پێ دێ ئەوان پارێزراو بن و شوێن حەوانەوەیان خۆش گوزەران بێ.
لەسەر هەمان رێچکە کۆمەڵەی ئیتحاد وتەرەقی یاریی بە هەستی موسلمانەکان دەکرد ، ئەو کاتەی بە بیانوی ئەگەری ئاینەوە بەشداریی لە جەنگی یەکەمی جیهانیی دەکردو سیماو روخسارێکی ئاینیی دەدا بە جەنگەوە ، لە سەر داوای ئەڵمانیا بە یاننامەیەکی بە ناوی خەلیفەی موسلمانانەوە دەرکرد کە ئەم شەرە شەری جیهادە ولەسەر هەموو موسلمانێکە بەشداریی تیا بکاو پشتگیری لە برا موسلمانەکانی بکا لە هەرشوێنیک بێت ، بۆ ئەم مەبەستە بە هاوکاریی ئەلمانیا نامیلکەیەکیان بە زمانی عەرەبی دەرکرد تیایدا ئامۆژگاری ورێنمایی ووردیان لە سەر ئەم جەنگە پیرۆزە بڵاو کردەوە تیایدا ئازار وئەشکەنجەکانی موسلمانان لە ئاسیاو ئەفریکا کەبەدەست کریستەکانەوە دەنالێنن ئاماژەی پێ درابوو دەڵێ : (لە سەر هەموو موسلمانێکە لە هەر سوچێکی ئەم دونیایەبێ بە فەرمی سوێند بخوا کە دەبێ بە لانی کەم سێ تا چوار کریستی بکوژێ هەر کەسێکیش ئەم پەیامە بگەیەنێتە جێ لە گوناهی سەر دونیا پاک دەبێتەوە .
دوای ئامادە کاریەکی وورد دەست بە پرۆسەی کۆکوژیی (جینۆساید)ئەرمەنەکان کرا یەکەم قۆناغی لە گەڵ دەست پێکردنی جەنگی یەکەمی جیهانی دەستی پێکرد لە 1914 بە کوشتنی 150 هەزار سەربازو ئەفسەری ئەرمەنی لە بەرەکانی جەنگی روسی ، قۆناغی دووەم لە شەوی 24 ی نیسانی 1915 بە دەستگیر کردنی 600 کەسایەتی وسەرکردەی ئەرمەن لە پایتەخت لە ئەستەنبۆل بوو ، کە لە ناویاندا کەسایەتیی ئاینی وسیاسی و پەرلەمانتاری عوسمانی هە بوون هەندێکیان خزمەتی زۆری ئیمپراتۆریەتیان کردبوو وەکو شاعیر ونوسەرو دەرمانساز و مامۆستا ، سەرەتا بۆ ئەنکەرە گواسترانەوە دواتر بۆ شوێنێکی نادیار گواسترانەوە دوای ئەوە بێ سەرو شوێن بوون هاوکات لە گەڵ دەستگیر کردنی ئەو کەسایەتی و ناودارانە سەربازە جێماوەکان جیا دەکردێنەوەو کاری سەخت و سوکایەتیان پێ دەکرێ وردە وردە کارو رەفتارەکان توندتر دەبن تا کار دەگاتە ئەو ئاستە بەدەستی خۆیان گۆریان پێ هەڵدەکەنن ودەیانخەنە ناویانەوە .
دوای ئەم قۆناغە راگواستنی ئەوانەی ماون لە ئەرمەنەکان دەست پێدەکا بۆ بیابانەکانی عێراقی وسوری وراوەدونان وتاڵان وکوشتن وبرین بە بێ سنور و لێپێچانەوە بڵاو دەبێتەوە ئەم حالەتە بەم شێوەیە دەمێنێتەوە لە 24 ی نیسانی 1915 تا ئاگر بەستەکەی مودرس لە 30

ی تشرینی یەکەمی 1918 کە لەو رۆژدا بە نەخشەیەکی دارێژراو وریکخراو ئۆپەراسیۆنە کۆکوژیەکە بە کوشتنی ملیۆنێک ونیو کەسی ئەرمەنی روو دەدات .
 هەموو ئەرمەنەکانی ئەنازۆل ی رۆژ هەڵات ورۆژئاوا و هەرێمی کیلیکیا یان راگواستنەوە ئەوەی کوژرا کوژرا ئە وەیتر تاڵانکراو ئە وەی لە ژن و منداڵە کە مایەوە بەسەرگەردانی لەو چۆلەوانیە لە برسان ولە تینوێتیا مردن لاشە کانیشیان بەبێ ناز وبە فڕێدراوی جێمان .کەڵەکەی لاشەو کەلەی سەرو ئێسقانی مردوە کانی ئەرمەن و کوردو عە رەب بۆ مێژو بوونە شایەدحال بەسەر حوکمڕانی تورکەکانەوە .
 بۆئەوەی بچینە سەر رۆلی کورد لەم کۆکوژیە دەبێ جەخت لەسەر وتەکانی دکتۆر کەماڵ مەزهەر ئەمین بکەین کە لە پەرتوکەکەیدا بەناوی کوردستان لە ساڵەکانی جەنگی یەکەمی جیهانی دا هاتوە دەڵێ : (بە داخێکی زۆرەوە چ کەم چ زۆر لە وشیاریەوە یا لە ناوشیاریەوە و بە هاندان ولە خشتە بردنی لایەنێکەوە کورد بەشداریەکی سوکی لەم کۆکوژیە کردوە) بەڵام ئەم بەشداریە بەشداریەکی تاکەکەسی بوو ، واتە هەندێک لە کوردەکان ئەگەر کەم ئەگەر زۆر ئەگەر چەند کەسێک بوبن یا چە ند کۆمەڵێک بەشداریەکیان لەم کارە کردوە ، واتە ئەوان نوێنەرایەتی گەلی کورد ناکە ن ، چونکە هەندێکیان ئەوکات نوێنەرو بەشێک بون لە دەسەڵاتی مەرکەزی وەکو تەشکیلاتی سوارەی حەمیدی چونکە بەشێک بوون لە هێزی عوسمانی وئە وانیش وەکو هێزی پۆلیس و سوپا و اتە ئەوان نوێنەری گەلی کورد نەبوون دواتر ئە وکات هە ندێک لە بەناو پیاوە ئاینیەکانی کوردی کە بەشێک بون لە دەسەڵاتی عوسمانی بە شێک بوون لە دەسەڵاتی سیاسیی دە وڵەت ، یا هە ندێک لە کرێگرتەی دەوڵەت وەکو ئامرازی کوشتن وبڕین بە کار دە هێنران ئەوان بە راسپاردەی دەسەڵاتی حکومەت فەتوایان بۆ موسلمانەکان دەردەکرد بە کوشتنی کریستەکان بێ ئەوەی پشت بە هیچ دەقێکی ئاینی یا شە رعی ببەستن بەڵکو هەر لە خۆیانەوەو لە ژێر فشاری دەسەڵاتی حکومەتەوە بوو ئێستاش دەبێ ئەوانە خۆیان وەکوو تاکەکەس بچنە ژێر باری ئەو بەرپرسیارێتیە نەک گەلی کورد .
 دواتر بە شدار بونی هە ندێک لە د هە ژارو نە دارەکان لە پاتار وتاڵان کردنی ماڵی ئەرمەنەکان لە دەست کورتی و پێویستیە وە بوو دەکرێ هەندێکیشیان لە چاوبرسێتی وچاو تێبرینی ماڵی خەڵکی بوبێ چونکە دەسەڵاتدارانی تورک ئەمەیان بەدڵ نەبو ئەمان فەرمانی ئەوەیان دابون کە ئەرمەنەکان بکوژن ئە وسا ماڵەکەیان بە تاڵان بەرن بە ڵام بردنی ماڵ وپاتارکردنیان رەزامەندیی نەدەدا بە تورکەکان .
 ئەگەر کەمێکی کەم لە کوردەکان بەشداریان لە تاڵان وکوشتنی ئەرمەنەکاندا هەبێ بەڵام زۆرینەیان بە هاوتای ئە رمەنەکان دە چەوسێندرانەوەو لە ناودەبردران هە ندێک جار لەوانیش زیاتر . ئەوەی ئەرمەنەکان دەیان چێشت ئە وانیش بە زیادەوە دەیان چێشت ئە و راستیەشیان دە زانی کە نۆرەی ئە وانیش بە رێوەیە و روبە ڕووی هە مان رە فتار دە بنەوە هەروەکو شێخ عبیداللە ی نە هری سەرۆکی شۆڕشی کوردیی 1880 دەڵێ : (تورک ، ئێمەی کوردی بۆچەوساندنەوەی برا کریستیەکان دەوێ ، ئەوکاتەی ئەوان لە ناودەبا ئەوسا رو لە ئێمەدەکا بۆ لەنا وبردنمان) .
 کوردەکان هاوسۆزی ئەرمەنەکان بوون و لە هەر شوێنێک بۆیان بکرابا یارمە تیان دەدان و دە یان حە واندنەوە و لە دەست تورکە کانیان رزگار دە کردن ، ئە رمەنەکان لە هەموو

شوێنێک دۆستی کوردیان هە بوو ، ئە مە رەوشی ئە وکاتە بوو لە کۆتاییەکانی سە دەی نۆزدەهەم و لەمیانەی جەنگی یەکەمی جیهانی .
لە زۆر شوێن کوردە کان دە ستی یارمە تیان بۆ ئە رمەنەکان درێژ دە کرد ولە هەندێک شوێنیش بە پراکتیکی بە شداریان لە بزوتنەوەکەیان وبە رگری کردنیان دە کرد بۆ ئە وەی سنورێک بۆ کۆکوژیەکەیان دابنرێ ئەم حالەتە بەتایبەتی لە دەرسیم بەدی دەکرا .
چەندین جار هاوشان لەگەڵ ئەرمەنەکان راپەڕین وهەموو شێوە یارمەتی و هاوکاریەکیان پێشکەش بە ئەرمەنەکان کردن دە ستی یارمە تیان بۆ لێقە وماوان درێژ دە کرد و لە وە نەدەترسان پەیماننامە لەگەڵ ئەرمەنەکان ببەستن . یەکێک لە ئەفسەرە کوردەکان کە ناوی مستەفا وە فا بوو خۆی و سە ربازەکانی چوە پاڵ سوپای روسە وە بۆ ئە وەی دژی عوسمانیەکان بجە نگێ ئە مە یەکێک بوو لە رێککەوتنەکانی نێوان کوردو ئە رمەن ، لە روێکی تریشەوە کوردەکانی دێرسیم زیاتر لە 5 هەزار ئەرمەنیان حەواندنەوەو لە مردنیان رزگار کردن .
دکتۆر کەماڵ مەزهەر لە زاری عەزیز یاملکی دە گێرێتەوە دەڵێ : (ئەگەر هەرچەندی ئەرمەن لە ئەنادۆل مابن ولە مردن رزگاریان بوبێ ئە وا سێ لە سەر چواریان بە هۆی کورەدوە رزگاریان بوە .)
هەزاران ئەرمەنی لە گوندو خێمەو حەشارگەکانی کوردان خۆیان شاردبوە وە دوای تەواو بوونی جە نگی یە کەمی جیهانی ژمارە یەکی زۆری ئە رمەن دۆزرایەوە لە کوردستان کە توانیبویان دە رباز ببن ، دو ای ئاگر بە ستی مودرس لە 30 ی تشرینی 1918 وخۆ وەدەست دانی دە وڵەتی عوسمانی نوێنە ری کوردە کان سە ردانی نوێنە ری دە سەڵاتی بەریتانیان کرد لە حەلەب نامە یەکی تایبە تیان سە بارەت بە و ئە رمەنانە پێدان کە لەلای خۆیان حە شاریان دابوون تیایدا نوس یبویان : لە گوند وخیوە تگا کە ماندا زیاتر لە 600 ئەرمەنی هە یە کە زۆربەیان ژن ومنداڵن ، لە گوندو خیوە تگەی دراوسێشمان 3500 ئەرمەنی تر هەن لە ناوچەکانی رۆژهەڵاتیشمان کە ناتوانین پێیان بگەین 6800 ئەرمەنی هەن ، ئێمە پێیانەوە ماندو بوین و بە خێومان کردون نامانەوێ ئەو ماندو بونەمان بە فیرۆ بچێ ئامادەین ئێستاش بە دوای ئەرمەنەکانی تردا لە ناوچەکانی دەورو بەرماندا بگەڕێین و کۆیان کەینەوە ئامادەین هەرچی هاوکاری ویارمەتیەکی بیانەوە بیان گەیەنینێ .

ئەرمەنەکانی گوندی (خاتسۆ باس لەو کاتە دەکەن کە عوسمانیەکان هێرشیان دەکەنە سەر بۆ کوشتن وراگواستنیان ، چۆن خە ڵکی تیرە ی مە حەمەد ئاغا بە رگریان لێدەکەن دە ست دەدەنە چەکەکانیان و سنگ لە سوپای عوسمانی دە گرن رێگەیان پێ نادە بیان گوازنەوەو تخونیان کەون ، دەگێرنەوە چۆن نانە رەقەیان لەگەڵ پارچە دەکردن وکەل و پەلەکانیان بۆ دەفرۆشتن وبە نانیان دەدا .

هەروەها ئە و ئە رمەنانەی لە ناوچەکانی تیرە ی مە للی دەژیان لە سایەی خە ڵکەکە بەوپەری ئارامی وئاسودەیی ژیاون بە سەربەستی لە ناوچەکانی ئەم تیرەیە لە شاری وێران شەهرەوە هامشۆی گوند و رە شماڵەکانیان دەکرد و دەچونە شاری وێران شە هری پایتەختی ئیبراهیم پاشا ی مە للی . ئەو کاتە ی هەواڵی دادپەروەری ئبراهیم پاشا لە ناوچەکە بڵاو بوەوە ئەرمەنەکان بە ئازادی وئا سودەیی کۆچیان دە کردە وێران شە هرو دە ورو بە ری

ئیبراهیم پاشاش هانی کلد وئه رمەنەکانی دەدا بێنە ژێر سێبەری ودەی پاراستن ، لە کاتی هێرشە کۆکژیەکەی ساسۆن لە 1894 کە سوڵتان عبدالحمید پێی هە ڵسا ئیبراهیم پاشا کە بەهێز ترین فە رماندەی سوارە ی حەمیدیە بوو توانیی دە یان هەزار ئەرمەنی لە مردن رزگار کات . عبدالاە خلیل پاشا نە وەی ئیبراهیم پاشا دە گێرێتەوە دەڵێ : (کۆمەڵێک لە ئەرمەنەکان لە ناو هاوپەیمانیەکەی مەللی دا بوون وەکو کەسێکی تیرەکە مامەڵەیان لەگەڵ دەکرا ، لە کاتی کۆکوژیەکەی 1915 توانیان چەندین ئەرمەن رزگار کەن منداڵەکانیان لەخۆگرتن و بە پەروەردەو بڕوای ئاینی خۆیانە وە بەخێویان کردن ، بەلاّم هاوسەرگیریی بۆ نەکردن ، ئیبراهیم پاشا کاروانی ئە رمەنەکانی دەکڕدینەوە و ئازادی دەکردن ئەمە لەو شوێنانەی کە لە ژێر دەسەڵاتی ئیبراهیم پاشادا نەبون بەڵام ئەو شوێنانەی لە ژێر دەسەڵاتی ئەو دابون هیچ جۆرە ئازارێکیان پێ نەگەیشتبو .

ناوەڕۆک

پانۆرامای مێژووی ئەرمەنی
پەیوەندیە مێژوویی ەکانی کوردی – ئەرمەنی
پەیوەندیەکانی نێوان هەردوو لایەن، لە سەدەی بیستەم
پەیوەندیەکان لە میانی کۆنگرەی ئاشتەوایی لە پاریس
پەیوەندیەکانی نێوان پارتی تاشناق و پارتی خۆیبون و شۆڕشی ئاگری
پەیوەندیەکانی کوردو ئەرمەن لە ڕاگەیاندن ورۆژنامەکاندا
کوردو کوشتارگەری ئەرمەنەکان

{...} نوسینی ناو دوکەوانەی لەم جۆرەو بە خواروخێچی و بەم رەنگە = پەراوێزە..(ژێر نوسە)

وەرگیراو لەچەند دێرێکدا

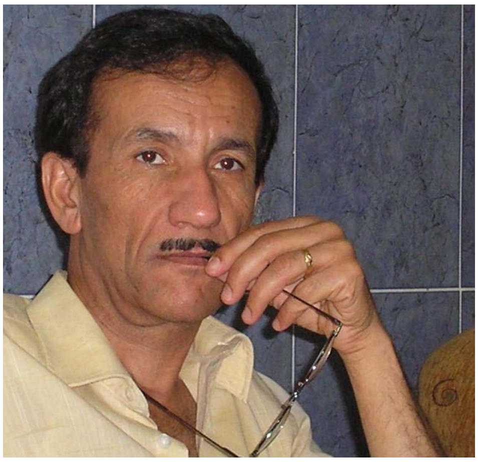

www.serben.com

khalidherki@chello.nl

خالید عومەر میکائیل ناسراو بە (خالید هەرکی)

- لە پایزی 1954 لە هاوینە هەواری سەلاحەدین (سەربەن ، پیرمام) لە دایک بوە .
- خوێندنی سەرەتایی وناوەندیی لە وێ تەواو کردوە بۆ خوێندنی ئامادەیی چۆتە هەولێر وکشتوکالی هەولێری لە خەبات لە 974 – 975 تەواو کردوە .
- لە مایسی 1977 ئەوکاتەی فەرمانبەری بانکی کشتوکالی شەقلاوە بوە بەهۆی ئاشکرا بونی رێکخستنە کانیان دەگیرێ وبە 10 سال زیندانی دەکرێ ماوەی کەمتر لە 3 سال لە زیندانی ئەبو غرێب دەمێنێتەوە دواتر بەر لێبوردنە گشتیەکەی 979 دەکەوێ .
- دوای ئازاد بونی بۆ چەند ساڵێک رو لە شاخ دەکا ودەبێتە پ.م .
- لە 996 ەوە لە دەرەوەی ولات لە هۆلەندا دەژیێ ، ماوەی 5 ساڵێکە گەراوەتەوە کوردستان .
- باری کۆمەڵایەتیی ، خێزاندارەو خاوەنی 2 کچ و3 کورە .
- یەکەم نوسینی لە 973 بوە لە رۆژنامەی برایەتی و تائێستا دەنوسێ بە چەندین نوسین و وتاری رەخنەو شیکردنەوە بەشداریی لە رۆژنامەگەریی کوردی کردوە لە مالپەرو رۆژنامەکاندا .
- لەبواری چاپکردن دا خاوەنی 4 پەرتوکی وەرگێرانە 1/ مێژوی هاوچەرخ ئەوروپا لە شۆڕشی فەرەنسیەوە تا جەنگی دووەمی جیهانی 2/ بیرەوەریەکانی دیگۆل . 3/ ترۆتسکی . 4/ کوردو ئەرمەن ، پەیوەندیەکانی مێژویی .... لە ژێرچاپیش پەرتوکی (کوردستان و کورد) ی هەیە .